

ILICI. L'ALCÚDIA D'ELX

Mercedes TENDERO PORRAS

Responsable de l'Àrea d'Arqueologia. Fundació «L'Alcúdia»
Universitat d'Alacant

Resum: Durant els darrers vint anys, la Fundació «L'Alcúdia» ha engegat un programa d'actuacions arqueològiques i de renovació museística que han transformat hui l'antiga ciutat d'*Ilici* en un espai turístic, científic, formatiu, lúdic i educatiu imprescindible per a comprendre no només Elx, sinó un territori ample del sud-est peninsular. El present treball en resumeix els avanços científics i en mostra les noves dotacions expositives, al mateix temps que sintetitza els resultats històrics del paratge arqueològic des de la prehistòria fins a l'arribada de l'Islam.

Paraules clau: *Ilici*, prehistòria, patrimoni, ibers, romans.

Title: *Ilici. L'Alcúdia d'Elx*

Abstract: For the last twenty years, the Fundación L'Alcúdia has developed a programme based on renewed archaeological and museum activities. It has transformed the ancient city of *Ilici* in a touristic, scientific, formative, ludic and educational place to understand not only Elche but also a large land in the Peninsular Southeast. This work summarises the scientific advances and presents the new exhibition endowments, synthesizing the historical results of the archaeological site from Prehistory to Islamic Era.

Keywords: *Ilici*, prehistory, heritage, Iberians, Romans.

A mitjan segle XIX la lloma de l'Alcúdia, ubicada a la vora del camí que comunica Elx amb la propera localitat de Dolors, fou identificada definitivament per A. Ibarra Manzoni (1879) com al lloc on antany se situà la *Colonia Iulia Ilici Augusta*, ciutat citada per les fonts clàssiques¹ i comparada amb les grans urbs romanes d'*Hispania*, després d'un llarg debat entre diferents erudits (IBARRA MANZONI 1879: 55-131).

El nom actual, l'Alcúdia, procedeix del topònim àrab *al-kudīa*, 'el pujol', denominació que fa referència a la posició lleugerament elevada respecte de les terres circumdants (RAMOS FOLQUÉS 1990: 15-16; RAMOS FERNÁNDEZ 1975: 59; RAMOS MOLINA 1997: 13). Aquest monticle és provocat essencialment per la superposició de restes arqueològiques –com ara cases, temples, carrers– que conformen un

¹ Mela, Chor., 3, 6: «Sequens Illicitanus [sinus] Alonem habet, et Lucentiam, et, unde ei nomen est, Ilicen»; Plinio, Nat. His. 3, 19: «reliqua in ora flumen Tader, colonia inmundis Ilici, unde Illicitanus sinus. In eam contribuuntur Icositani»; Itin Ant. 401, 3, entre Aspís i Thiar; Raven. 304. 17 tras Allon i 343.7 tras ad Leones, en ambdós casos abans, de Cartagena. Per una notícia de Paulus (Paulus 2 De Cens. en Dig. 50, 15, 8) se sap, a més, que en època severiana, *Ilici* i *Valentia* gaudien del *ius Italicum*.

tell, o per l'acumulació de tots plegats juntament amb les deixalles de moltes generacions que, al llarg del temps, habitaren aquesta ciutat. Tot i que és cert que sempre s'ha considerat que l'elevació esdevé accentuada a més per la presència d'una torrentera o rambla provinent del nord que, per al·luvió, donà lloc a la formació d'aquest promontori (RAMOS FERNÁNDEZ 1975: 59), els sondeigs tècnics realitzats al talús occidental ens fan mantenir unes certes cauteles interpretatives.² Els resultats d'aquests treballs, després de profunditzar dotze metres en el subsòl, confirmaren la inexistència d'un llit de rambla almenys en aquest sector. Estudis posteriors concloueren que possiblement la diferència de quota entre la plataforma superior del jaciment i les terres circumdants de l'oest s'explique per la possible existència d'una fossa construïda juntament amb la muralla romana que envolta per aquest front la ciutat; el pas del temps i l'erosió, a pesar de la contínua acumulació de deixalles i terres que anaren omplint la depressió, mantingué de manera més o menys accentuada aquestes diferències de quota, segurament per la presència d'elements constructius, com les restes de la pròpia muralla, o fins i tot alguns edificis d'envergadura sòlida, com les termes del sector 5B (fig. 1).

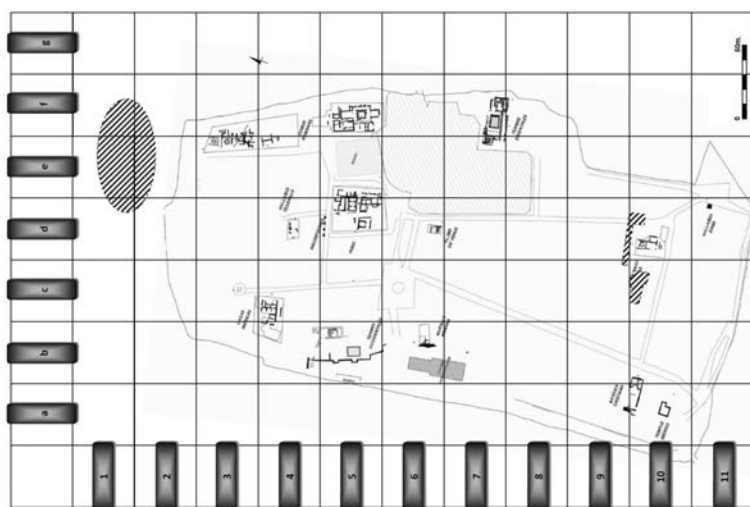

Fig. 1. Plànol general del jaciment arqueològic de L'Alcúdia, antic solar de la ciutat d'Ilici, amb indicació dels sectors de treball.

Pel costat oriental de la lloma també és evident la diferència de nivell entre la plataforma de l'Alcúdia i les terres immediates de l'est, però tampoc en aquest tram podem assegurar la presència d'una glera de rambla, ja que el 2003 es practicaren excavacions arqueològiques al solar i els resultats obtinguts oferiren arguments suficients per a demostrar que la ciutat romana s'estenia vers la finca denominada

² Els sondeigs geotècnics es realitzaren en el subsòl que ocupa l'actual Centre d'Interpretació, prop de l'àrea d'accés al Parc Arqueològic, el 2008.

del Borrocat. Per tant, el desnivell del terreny que hui persisteix entre el contorn tradicional de la lloma de l'Alcúdia respecte de les terres que l'envolten ha de ser interpretat com a l'empremta deixada en el paisatge de sòlides construccions o d'accions urbanístiques rellevants que segurament conformaren, amb el temps, una acrópolis o barri elevat dins de la mateixa ciutat,³ que deixà zones més deprimides al seu voltant.

Hui dia, l'Alcúdia és un jaciment arqueològic ben comunicat amb la xarxa de carreteres, proper al riu Vinalopó, amb amplis espais adaptats i dotat d'un Centre d'Interpretació i un Museu en què s'exposen prop de dos mil set-centes peces recuperades durant gairebé cent anys d'excavacions arqueològiques. L'Alcúdia fou el solar en què es desenvoluparen diverses cultures, des de la prehistòria fins l'arribada de l'Islam –i, fins i tot, en èpoques posteriors–, aspecte que ha generat un ric espai patrimonial que atesora restes materials que abracen més de sis mil anys de la nostra història. I tot plegat, embolcallat per un entorn natural d'incalculable valor mediambiental i històric: el Camp d'Elx.

Conegut des de l'antiguitat, l'Alcúdia ha estat un lloc espoliat, excavat, estudiat i de vegades obligat durant segles. Malgrat tenir notícies de descobriments arqueològics des de 1401, tal com es refereix en alguns documents conservats a l'Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), les investigacions més sòlides s'han desenvolupat en els últims dos-cents anys. Existeixen publicacions que donen fe d'excavacions prèvies en què s'esmenten descobriments d'antiguitats al solar,⁴ però no fou fins la citada obra d'A. Ibarra Manzoni de 1879, *Illici, su situación y antigüedades*, i més tard la de P. Ibarra Ruiz (1926), *Elche, materiales para su historia*, quan s'establiren les bases científiques d'una tasca erudita i recopilatòria que culminà, a partir dels anys quaranta del segle xx, amb l'aportació de nombroses i periòdiques excavacions d'A. Ramos Folqués, les quals donaran lloc a la seua dilatada obra bibliogràfica. Ells formaren els pilars del coneixement historicoarqueològic, no només de l'Alcúdia, sinó també de tot el terme municipal d'Elx, i els esmentats descobriments foren el germen dels actuals Museu d'Arqueologia i d'Historia d'Elx (MAHE) «Alejandro Ramos Folqués» i del Museu de l'Alcúdia i, fins i tot, completaren importants col·leccions, com la del Museu Arqueològic Nacional, o les d'altres museus provincials.

A l'enorme bagatge produït pels autors citats, transformat en un immens llegat format per dibuixos, plànols, manuscrits, fotografies⁵ i publicacions, se sumen hui els resultats obtinguts gràcies a l'aplicació de les més recents metodologies de treball. La conseqüència d'aquesta addició entre passat i present fa possible de realitzar, per primer cop, un discurs imbricat en què els continguts històrics tradicionals seran

³ Agraïm la informació facilitada de les excavacions a la finca del Borrocat a Alebus SL i, de manera especial, al gerent Eduardo López Seguí.

⁴ Com per exemple, Cristòfol Sanç el 1621, Ascensio de Morales el 1752 o José Caamano, Enrique García de la Cuesta, Diego de la Cuesta i Leonardo Soler el 1755.

⁵ La major part de la documentació llegada pels germans Ibarra pot consultar-se a l'AHME, al MAHE i al Museu de Puçol. En la Fundació «L'Alcúdia» es custodien, des de fa pocs anys, els documents d'A. Ramos Folqués, cessió realitzada pel seu fill Rafael Ramos Fernández.

unes voltes corregits i d'altres incorporats a les noves interpretacions que els avanços científics en permeten efectuar.

Aquests avanços i novetats amb què l'Alcúdia s'inscriu en el segle XXI, després de tants de cicles historiogràfics i arqueològics, es transcriuen en l'actualitat en un jaciment visitable, en bona part accessible a tots els públics, gestionat per la Universitat d'Alacant i la Fundació de la qual en formen part també l'Ajuntament d'Elx, la Diputació Provincial d'Alacant i la Universitat Miguel Hernández (TENDERO *et al.* 2014: 241 i s.). A més de poder transitar per les restes arqueològiques que en l'actualitat romanen exhumades, l'Alcúdia disposa d'amplis espais arbrats i punts de trobada que fan més agradable la visita durant qualsevol estació de l'any (ABAD-TENDERO 2008). Dins del circuit visitable, s'hi inclouen el Centre d'Interpretació i el Museu Monogràfic. En el primer, ubicat a l'accés, es troba la recepció al parc arqueològic i una àrea de tenda, dedicada a la venda de llibres especialitzats, reproduccions arqueològiques i records de la visita. Des d'allí, es proposa al visitant l'inici del recorregut amb dues parades prèvies d'obligada referència: la Sala d'Exposicions i la d'Audiovisuals. En la primera, s'hi allotgen unes dues-centes peces arqueològiques que segueixen un discurs conceptual que explica les diferents fases d'ocupació del jaciment, des de la prehistòria fins a la reconversió de les seues restes arqueològiques en una finca agrícola, passant per una lectura comparada entre els tres grans períodes culturals que ocuparen *Ilici* –ibers, romans i visigots– a partir dels diferents aspectes de la vida quotidiana, com ara la religió, l'escriptura, el més enllà, el comerç o les vaixelles de taula, entre altres aspectes. Des d'ací, i abans de tornar a la recepció, es passa a la Sala de Didàctica, on s'explica als visitants, sobretot als més menuts, en què consisteix el treball d'arqueòlegs i restauradors, des de les tasques de camp fins a les publicacions amb caràcter científic o divulgatiu. I, finalment, la Sala d'Audiovisuals, espai polivalent en què es projecta el documental de benvinguda, se celebren conferències, es realitzen les sessions anuals del certamen de cinefòrum, s'organitzen reunions i cursos o, inclús, s'hi utilitza com a sala d'exposicions temporals sobre pintura, fotografia, dibuixos, etc. on molts dels joves o ja artistes consagrats, majoritàriament locals, han exposat els seus treballs.

El segon, el museu, es troba dins del recorregut del jaciment. S'hi accedeix des del Centre d'Interpretació per mitjà de sendes adaptades que discorren per bona part del trajecte visitable de l'Alcúdia. A més dels despatxos de treballs i les àrees de magatzem, laboratori i restauració, el museu compta amb tres grans sales i un vestíbul on s'exhibeixen més de dues mil cinc-centes peces arqueològiques. La visita s'inicia amb un ampli ambient dedicat a la Dama d'Elx, en el qual se n'explica la funció, les característiques i la repercussió social i mediàtica

d'aquesta peça estandard de l'arqueologia nacional. A més a més, al mateix vestíbul, s'hi fa un recorregut visual, a partir de fotografies antigues i d'altres més recents, de la història del Museu de l'Alcúdia, i es reserva un lloc destacat a la figura d'Alejandro Ramos Folqués, fundador del museu. Després d'un panell introductori, passem a les tres sales arqueològiques del museu denominades *Iberia*, *Hispania* i *Spania*, les quals donen testimoni de les diferents denominacions que tingué la península Ibèrica al llarg de la història i que forjaren el marc físic d'ibers, romans, bizantins i visigots, fins a l'arribada de l'Islam. A través de les peces arqueològiques seleccionades, el visitant pot sumergir-se en un elenc inesgotable d'objectes que actualment són el punt d'anàlisi essencial del passat històric d'Ilici. Destaquem del conjunt els fragments d'escultura ibera, coetanis a la Dama d'Elx; la magnífica col·lecció de gots amb decoració pintada datats en el segle I a.n.e (abans de la nostra era), elaborats als tallers il·licitans; dos mosaics romans de temàtica i composició excepcionals; un monetari complet de bronzes recuperats al jaciment o les restes materials conservades de la basílica cristiana més antiga de les constatades fins al moment a Elx. Des d'una d'aquestes sales, i oberta a la part expositiva del museu per mitjà de dos grans finestral, es pot observar alguna de les dependències de treball i el laboratori d'arqueologia, on els tècnics realitzen les faenes quotidianes de catalogació, inventari, suport a la docència i la investigació. Però, què sabem hui d'aquestes ruïnes de l'Alcúdia?

1. ELS ORÍGENS DE L'ASSENTAMENT: ELS PROBLEMÀTICS MOMENTS PREHISTÒRICS

Com a norma habitual, la disposició dels estrats que conformen els nivells arqueològics en una excavació proporciona una valuosa informació sobre l'antiguitat o, almenys, sobre el moment en què es diposità aquest estrat –després del nivell al qual cobreix i abans del nivell que el cobrirà–. L'estudi dels materials arqueològics que conté cadascun d'aquests estrats ens aporta els components necessaris, tot i que no exclusius, que ajuden a precisar la seua cronologia; i diem que no són exclusius perquè, com a regla fonamental, s'han de tenir en compte les relacions físiques que s'estableixen entre els estrats esmentats. D'aquesta manera, la presència de materials arqueològics prehistòrics no sempre és un indicador de l'antiguitat del nivell, ja que pot esdevenir-se el cas que l'estrat en què apareixen es trobe ubicat en una seqüència cronològica més moderna. Si és així, els materials antics deixaran de ser el factor que fixa la datació de l'estrat i passaran a ser allò que denominem materials en contextos secundaris, residuals o reclams (SCHIFFER 1987: 113), és a dir, vaixelles o útils apareguts en un nivell arqueològic posterior –més modern– al moment de la

fabricació i ús. I aquest és el problema de partida per a analitzar la fase prehistòrica de l'Alcúdia: els materials prehistòrics recuperats apareixen com a norma habitual en nivells més moderns, per la qual cosa no tenim constància arqueològica de l'existència, per ara, de restes d'un hàbitat d'acord amb l'antiguitat dels artefactes recollits segons l'estratigrafia del jaciment i en l'estat actual de les investigacions.

Les restes arqueològiques identificades es remunten al VI mil·lenni ane (ca. 5.200 cal. ane), seguits per un altre conjunt datat entorn al 3.000 cal. ane, deixant algunes llacunes que podrien ser indicadors d'un *hiatus* en l'ocupació. Aquestes «absències» de materials, interpretades com una discontinuïtat en l'hàbitat de l'Alcúdia, s'expliquen en aquests moments inicials de la implantació de l'agricultura en la comarca com un cas més dins dels models que se segueixen en altres entorns valencians, en els quals s'ha pogut distingir com algunes poblacions ocupen un espai durant un temps limitat i, amb freqüència, canvien d'ubicació i deixen l'empremta del seu pas en el sòl de terra (HERNÁNDEZ 2004: 18), però també, la constància del seu trasllat. Aquests canvis de residència generaren nombrosos jaciments arqueològics dispersos pel curs del Baix Vinalopó, que han de ser entesos com a hàbitats corresponents a una mateixa comunitat que es desplaça pel territori per aprofitar i esgotar els recursos que aquest els ofereix (JOVER *et al.* 2014).

Cap a finals del III mil·lenni cal. ane es daten els fragments arqueològics associats al període campaniforme i, novament, rere una altra interrupció en l'ocupació, s'enllaçaria amb el moment del bronze final, o etapa orientalizant –iniciis ja del I mil·lenni ane–, en què els artefactes típics d'aquesta fase es trobaren dipositats, per primera vegada, en nivells estratigràfics primaris (RAMOS FERNÁNDEZ 1983: 172; 1985: 451 i s.).

Però, per què els materials prehistòrics apareixen majoritàriament fora dels seus contextos originals? En podríem argumentar dues raons: o bé que en els nivells més profunds existeixen fases corresponents a la prehistòria però que, per remocions posteriors, foren tretes del seu lloc primigeni; o bé que la presència dels esmentats materials siga perquè foren aportats, juntament amb la terra que els contenia, des de la seua ubicació original –que podria estar, fins i tot, fora de l'Alcúdia–. Treballs per desplaçar terres es realitzaren a partir de mitjans del segle XIX amb la intenció d'anivellar el solar, abancarar i posar en cultiu la finca, cosa que donà lloc, entre altres actuacions, al descobriment de la Dama d'Elx (RAMOS FERNÁNDEZ 2003). Per tant, la quantitat de terra necessària per a cobrir les restes en ruïnes de l'antiga *Ilici* i potenciar una explotació agrícola condicionada a les labors de camp, que a partir de 1950-1951 comptaria a més amb l'arribada de les dues elevacions d'aigua de reg que abastaven aquests camps –les d'El Progreso i Riegos de Levante–,⁶ hagué de ser considerable, i no

⁶ Sabem que A. Ramos Folqués (diari d'excavació manuscrit) realitzà una rasa de més de dos metres de profunditat que recorria tot el límit occidental de la finca, «desde el huerto de palmeras», al sud-oest, fins a bastir una bomba d'elevació que es construï entre 1950 i 1951 per elevar les aigües a la part superior de la lloma. Al llarg del jaciment arqueològic encara hui són visibles les restes d'aquestes canalitzacions per al reg, algunes ja constatades en la primera planimetria que es conserva del jaciment, elaborada per P. Ibarra a finals del segle XIX.

seria estrany que s'aportaren terres de la rodalia on pogueren existir antics assentaments prehistòrics que restaren, així, afectats.

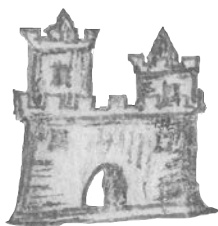
És evident que l'ocupació quasi constant de l'assentament de l'Alcúdia exigeix que els seus habitants s'adapten a unes dimensions més o menys prefixades pels condicionants geogràfics que tinguera en essència la llima, però, amb el pas del temps, la topografia original anà variant i es configurarà finalment com el resultat de múltiples construccions, acomodaments i reparacions que acabaren per gestar un espai físic completament modificat i antròpic. Si el primer dels arguments esgrimits és cert i existiren nivells en l'Alcúdia d'acord amb totes les fases prehistòriques de les quals tenim materials, per ara només s'hi haurien trobat els datats en l'edat de bronze, com hem esmentat més amunt, la qual cosa no ens exonera de poder trobar en el futur les restes d'altres contextos prehistòrics més antics en els primers estrats que s'ubicarien sobre la terra verge. D'aquesta manera, els materials que apareixen ara en superfície, així com al·lega A. Ramos Folqués, podrien estar remoguts del seu emplaçament original per antigues excavacions –com les d'E. Albertini o les de J. Vives Escudero⁷ o també, per qualsevol de les civilitzacions que habitaren posteriorment l'Alcúdia –ibers, romans, visigots, bizantins, àrabs, etc.– i això provocà un continu tràfec de restes arqueològiques. Per exemple, en la construcció de la muralla romana, s'utilitzaren tones de terra que formaren part del farciment o nucli del seu sòcol. Si bé és cert que el tram de muralla excavat és relativament petit, hem de considerar que en el seu moment delimità l'antiga ciutat romana d'Ilici⁸ i, segons l'estat actual de les investigacions, pogué arribar a ocupar un espai superior a les 18 hectàrees (TENDERO *et al.* 2014: 235), per la qual cosa és fàcil estimar la quantitat ingent de metres cúbics de terra que foren necessaris per a l'ompliment de la muralla; terra que, evidentment, hagué de ser aportada des de llocs propers o des de la mateix Alcúdia per abastar així les necessitats edilícies de l'etapa romana.⁹ Amb el pas del temps, i un cop que la muralla perdé tot el valor defensiu i representatiu, proliferaren els espolis per recuperar les pedres, tan cobejades i necessàries per reparar edificis antics o construir-ne d'altres nous, convertint-se els propis límits de la ciutat en una cantera immillorable i pròxima d'elements idonis per a la construcció. Alterada l'obra i desplaçada del seu lloc original algunes de les pedres que formaren els paraments i el sòcol de la muralla, l'erosió accelerà la seua ruïna, i deixà al descobert el nucli de terra. Després de la posada en cultiu de la finca i de les consegüents remocions provocades per la rella de l'arada, els materials que continguera el farciment hagueren de quedar disseminats per una àmplia superfície del terreny.

⁷ E. Albertini excavà el 1905 i J. Vives Escudero el 1923. Ambdues accions arqueològiques provocaren llargues i profundes trinxeres en el tram meridional de l'Alcúdia fins tocar la terra verge. Anys més tard, A. Ramos Folqués localitzà aquestes rases. No és d'estranyar, per tant, que A. Ramos les interpretara com a les responsables de la remoció dels materials prehistòrics que ell mateix trobava en superfície.

⁸ S'excavaren en total un poc més de 70 m lineals del front occidental de la muralla romana.

⁹ A més de la construcció de la muralla, l'etapa romana hagué de ser molt prolifera en obres monumentals, en anivellaments i en reparacions, que exigiren, sens dubte, grans aportacions de terra.

¹⁰ Aquest sector és un dels afectats per les rases arqueològiques realitzades per E. Albertini i per J. Vives.

¹¹ En el sector 5F, el primer nivell prehistòric es trobà a 4,52 m de profunditat. Tenia una potència de 41 cm i s'associà a un paviment de terra endurida construït per sobre de la terra verge. Associat també a aquests nivells de l'edat del bronze, R. Ramos Fernández trobà un conjunt de pedres molt desmantellades que identificà com a les restes d'una fortificació (1985: 459).

¹² En el sector 4B, R. Ramos (1985: 459) parla d'una fossa natural i d'uns murs que identifica amb una fortificació, tots ell excavats anys arrere per A. Ramos Folqués i datats en l'edat del bronze.

¹³ El 2011 s'inicià un projecte arqueològic en el sector 4C, conegut per la bibliografia tradicional com a sector de «les cases iberes», en el qual s'excavà en extensió un tram de la ciutat tardana. Per davall d'aquestes restes visigodes, i després de constatar les diverses fases romanes conservades, es realitzà un sondeig més profund amb el qual s'arribà fins als nivells ibers. Aquest projecte s'incloué en un Pla de Confiança de l'Ajuntament d'Elx i fou subvencionat per la Conselleria de Cultura. D'altra banda, i a partir de la relectura de documents i fotografies d'A. Ramos Folqués, s'inicià un nou projecte al sector 10D, inclòs en el HAR2009-11334, titulat *El desarrollo de las guerras civiles romanas en Hispania*, finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació, que ha permès realitzar noves lectures estratigràfiques sobre la fase ibera (TENDERO-RONDA 2014a).

¹⁴ En aquests sectors s'exhumaren les conegudes «cases iberes», on es localitzaren conjunts de peces tan significatives com les trobades en una estança denominada «tenda del terrisser» (SALA 1992) que en l'actualitat ocupen una de les vitrines de la sala *Iberia* del museu; o l'espai conegut per la bibliografia tradicional com a «cult al cap tallat» (RAMOS FOLQUÉS 1962 i 1970; RAMOS MOLINA 1997: 34-35), en què es trobaren uns altres gots extraordinaris que també s'exposen en aquesta sala del museu.

Però no en tots els llocs on s'ha excavat fins abastir les quotes més profundes s'han trobat nivells prehistòrics. Així, en el sector 10D (RAMOS FOLQUÉS 1962; TENDERO-RONDA 2014a: 220-223) (fig. 1),¹⁰ la terra verge apareix justament per davall dels nivells ibers, sense cap indicatiu d'existir fases d'ocupació prèvies al segle IV-V a.n.e.; en 5F (RAMOS FERNÁNDEZ 1983: 147 i s.), l'estrat més remot es data en el bronze final¹¹ i en 4B (RAMOS FERNÁNDEZ 1985: 459), en moments més imprecisos de l'edat del bronze,¹² per la qual cosa almenys en aquests tres sectors de l'Alcúdia no existirien empremtes d'una ocupació prehistòrica més antiga.

En definitiva, la fase prehistòrica de l'Alcúdia conté en l'estat actual de les investigacions nombrosos interrogants que requereixen profunds sondeigs que abastisquen, en cas d'existir-ne realment, els nivells més antics per a poder testimoniar i analitzar les primeres societats que ocuparen la lloma il·licitana.

2. LA CIUTAT D'ILICI

2.1. La fase ibera d'Illici: una necròpolis, un santuari o una ciutat indígena?

És indubtable l'existència d'un assentament iber a *Illici*. No obstant això, recents excavacions arqueològiques possibiliten noves interpretacions que plantegen interrogants sobre l'origen, la funció –com a ciutat, com a necròpolis o com a santuari/centre religiós– i l'extensió, tant temporal com espacial (TENDERO *et al.* 2014a: 225 i s.).¹³ La necessitat d'un projecte ampli d'excavacions arqueològiques que abastisca els nivells ibers més profunds segueix sent urgent i hui dia són nombroses les incògnites que aquest període ens procura. Sols ha estat possible, per ara, revisar dos dels sectors més emblemàtics quant a la fase ibera es refereix: els sectors 4C i 10D (fig. 1). S'hi documentaren, sobretot a partir de les excavacions de mitjans segle XX, un important conjunt de materials i de restes arquitectòniques iberes que han donat sobrada fama i reconeixement a l'Alcúdia, alhora que han servit per contextualitzar la cultura a la qual s'hi adscriu la Dama d'Elx.¹⁴

La bibliografia tradicional havia exposat una seqüència cronològica de les fases iberes de l'Alcúdia des del segle VI a.n.e. fins a l'arribada

de Roma, moment en què la *Ilici* ibera quedà plenament integrada en el teixit de l'Imperi (RAMOS FOLQUÉS 1990: 25-27; RAMOS FERNÁNDEZ 1975: 102; RAMOS FERNÁNDEZ 1991: 70; RAMOS-UROZ 1992: 96; RAMOS MOLINA 1997: 17-20). A més d'aquesta contínua ocupació temporal, l'Alcúdia comptava amb una excel·lent ubicació geogràfica i amb el control de les millors terres de cultiu del sud de la província d'Alacant (GRAU-MORATALLA 2004: 119-121), premisses que foren determinants perquè alguns autors interpretaren la ciutat com a capital de la Contestània ibera (ABAD *et al.* 2003: 95).¹⁵

No obstant això, alguns estudis recents plantegen algunes correccions cronològiques i matisos pel que fa a la definició del període i les seues característiques (TENDERO *et al.* 2014: 226). Així, doncs, l'anàlisi dels materials ibers més antics que es recolliren de les excavacions d'A. Ramos Folqués (TENDERO 2005: 311),¹⁶ establia que la primera presència ibera a l'Alcúdia no pogué ser anterior al segle v ane. El repertori material és molt escàs i només es torna més abundant segons avança el segle, però, en cap cas, almenys en l'estat actual de les investigacions, podem confirmar una clara presència ibera anterior a aquesta centúria. A més, tant les importacions com les ceràmiques de procedència local mostren uns tipus i unes formes en les quals no estan ben representats els objectes propis de la vida domèstica –per l'absència quasi total de recipients de cuina, de vaixel·la de taula de coccio reductora¹⁷ o d'àmfores i contenidors–, per la qual cosa, juntament amb la resta de vestigis que defineixen aquests primers moments ibers a *Ilici*, com l'escultura trobada a l'Alcúdia i als seus voltants, concluïm que les dades apunten cap a un inici de la cultura ibera durant un moment ja avançat del segle v ane i amb contextos més propis d'una necròpolis (SALA 2007: 70; ARANEGUI 2014: 15-17), o fins i tot d'un santuari dedicat als herois locals (SALA 2007: 71-73), que a una ciutat.

En el primer d'aquests casos, definir l'Alcúdia com un espai de necròpolis, almenys en algun dels seus sectors, tindria cabuda no sols per a entendre el descobriment de la Dama d'Elx, sinó també el d'altres moltes escultures que segurament formaren part de l'ambient cementiri. Si bé l'associació amb una necròpolis de diverses peces escultòriques localitzades a l'Alcúdia era clara per la presència d'animals reals o fantàstics que degueren servir de remat en els pilars-estela –monuments construïts per senyalitzar soterraments rellevants– i que es datarien entre finals del segle v i bona part del segle iv ane (RAMOS MOLINA 2000), no menys significatives han estat les conclusions del treball de M. P. Luxán i d'altres (2011: 310-316) sobre la Dama d'Elx i la definitiva interpretació després de les anàlisis practicades sobre fragments de l'estuc que recobreix la Dama. La mostra analitzada fou presa a la cavitat que té l'escultura al darrere i

¹⁵ En l'actualitat, altres autors, entre ells M. Olcina, es qüestionen la suposada capitalitat d'*Ilici* dins la regió de la Contestània (2011: 138), d'acord amb els resultats d'estudis anteriors com els de M. Tendo i G. Lara (2004: 128-129), relatiu a les anàlisis del registre arqueològic o material (TENDERO 2005), i inclús a l'exigu nombre d'importacions per a alguns del període d'ocupació ibera del jaciment (MOLINA 1995: 78 i 88; TENDERO *et al.* 2014c).

¹⁶ Ens referim als materials arqueològics procedents de les excavacions d'A. Ramos Folqués que s'exposaven a les vitrines de la fase ibera antiga del Museu de l'Alcúdia. La selecció de materials fou realitzada per A. Ramos Folqués i mantinguda pels seus successors fins a la recent inauguració del museu reformat. Aquesta col·lecció de peces iberes antigues fou la base de l'estudi realitzat el 2005 i que serví, entre altres qüestions, per a matisar les dates proposades sobre els orígens de l'assentament iber (TENDERO 2005).

¹⁷ L'abundància de ceràmiques grises, o de coccio reductora, en el proper poblat iber de l'Oral (Sant Fulgenci, Alacant) és un dels indicadors clau per a definir els contextos ibers antics, datats entre els segles vi i v ane, de les comarques alacantines meridionals (ABAD-SALA 2000).

¹⁸ A la finca de Biscarra, al nord-oest de l'Alcúdia, s'han localitzat nombroses urnes ceràmiques que contenien cendres. Les notícies d'aquests descobriments no tan sols formen part del patrimoni que de manera oral s'ha trasmes a la zona, sinó també en són nombroses les mencions anteriors, com ara les troballes dels germans Ibarra o les excavacions practicades pel comte de Lumiares i d'altres pròcers de l'època des de l'any 1775.

¹⁹ També apareixen notes referents a necròpolis en el diari d'excavació d'A. Ramos Folqués de 1945, així com en les cartes i informes enviats a la Real Academia de la Historia des de 1776 fins 1803 pel Conde de Lumiares entre d'altres autors, tots referents a la finca de Biscarra.

²⁰ Agraïm de nou aquestes notícies a Eduardo López Seguí, d'Alebus SL.

²¹ En un dels casos de santuari heroic millor conegut, com és el del jaciment d'El Pajarillo de Huelma, a Jaén (RUÍZ *et al.* 1998), els guerrers lluiten, fins i tot, contra animals mitològics, en aquest cas interpretats per una idealització de llops de gran grandària. L'absència per ara en el registre de l'Alcúdia de fragments escultòrics d'éssers monstruosos anàlegs ens obliga a mantenir certes cauteles i decantar-nos més per les representacions de lluites entre diferents pobles guerrers que, inclús, s'abillaven amb armaments diferents, potser en una clara al·lusió a la seua condició de contraris.

les anàlisis químiques revelaren la presència de carbonats que foren interpretats com a les restes òssies d'un individu que, després de ser incinerat i quan els ossos encara estaven candents, foren dipositats en aquesta, cosa que féu que part d'aquests hi quedaren adherits, per la intensa calor, a la capa d'estuc que enlluerna l'escultura. En aquest sentit, la Dama d'Elx i probablement altres escultures que hui coneixem –com ara la Dama entronitzada trobada també a l'Alcúdia–, segurament formaren part d'una necròpolis ibera. Ara el relat de com es descobrí la Dama d'Elx adquiriria tota la seua lògica, per bé que la ubicació del bust en el moment de la troballa –envoltat de laxes de pedres verticals i recobert amb «arena de platja»–, ens ofereix la lectura inconfusible d'una cista de pedra de tendència circular dins la qual fou soterrada la Dama com l'urna contenidora de les cendres d'un difunt. Amb el pas del temps, l'arena més fina, procedent tant de la terra que cobria la tomba com de l'erosió de les laxes de gres que la circumval·laven, s'anà filtrant o desfent a poc a poc fins acaramullar l'interior de la sepultura i oferir, així, una textura llimosa i tamisada que els seus descobridors no dubtaren a identificar amb l'arena de la platja.

Tot i que és cert que en els límits tradicionals de l'Alcúdia no s'han documentat fins ara restes clares d'una necròpolis d'època ibera i els fragments escultòrics trobats es reutilitzaren com a materials constructius en diferents obres d'èpoques posteriors –a excepció de la Dama, que a la llum d'aquests descobriments descrits es pot concloure que estava en un context primari–, sí que es tenen notícies a les finques limítrofes d'urnes que contenen cendres i, fins i tot, de nombrosos fragments escultòrics associats a espais de necròpolis de cronologia ibera.¹⁸ Aquestes restes es troben tant pel sud-est –en el lloc d'aparició de la Dama i a la finca del Borrocat– com també pel nord-oest –a la finca de Biscarra– (IBARRA MANZONI 1879: 144; RAMOS FOLQUÉS 1948; CEBRIÁN 2002: 20 i s.),¹⁹ (fig. 2) i a aquestes hem de sumar-ne d'altres recentment aparegudes en les obres de las Ronda Sud d'Elx, limítrofes amb aquesta darrera finca.²⁰

En el segon d'aquests casos, la seua identificació com a *heróon* –santuari o lloc de culte en què es commemorava un heroi, normalment lligat a la ciutat o fundador de la mateixa– quedaria avalat per l'existència d'un altre conjunt significatiu d'escultures, en aquest cas representat per alts relleus o escultures exemptes de guerrers que, mostrant clarament les seues armes i lluitant entre si, podrien ser els elements que justificaren la primacia d'una aristocràcia local enfront de possibles ètnies rivals o pobles al·lòctons.²¹ En altres punts de la Mediterrània, com ara *Agrirento* (Sicília) o *Sagalassa* (Turquia), es troben dos dels *heroa* millor conservats. Aquests monuments quadrangulars i de tendència massissa i vertical, construïts amb

carreus, presenten dos o més cossos superposats diferenciats entre si per motllures concatenades. Si aquesta hipòtesi és correcta, no disposem de dades sobre com seria el suposat *heróon* de l'Alcúdia, però existeixen alguns elements arquitectònics, a més dels esmentats alts relleus, que pogueren formar part d'un edifici similar: es tracta de diverses motllures amb forma de gola egípcia llaurades sobre gres local que conserven els elements que formarien els racons (fig. 3), sense que per açò descartem una associació tradicional, com ara la part superior d'un pilar-estela.

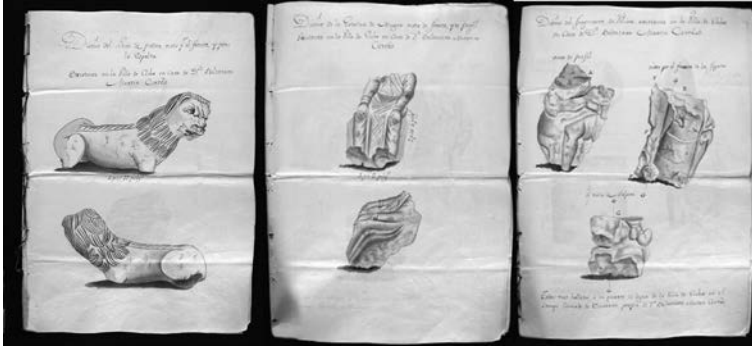

Fig. 2. Fragments escultòrics localitzats en el segle XVIII en una de les necròpolis al nord de l'Alcúdia, en els terrenys de Biscarra.

És a partir dels segles IV-III ane quan trobem en el registre arqueològic els primers nivells associats a restes constructives vinculades a una possible trama urbana. En els dos sectors analitzats, 4C i 10D, les dades mostraren els resultats següents: per un costat, i per davall dels nivells datats en el segle I ane –època augusta–, al sector 4C s'identificaren dues fases constructives més antigues caracteritzades per l'existència de murs ordenats de manera ortogonal que conservaven els sòcols de pedra coberts per una sèrie de sediments molt plàstics, compactes i argilosos, que semblaven ser la disolució dels alçats d'aquests murs, compostos en origen per adobs, tapial o amassats de fang. Els materials arqueològics que contenien aquests paquets estratigràfics eren pràcticament inexistent, i enfront de la mancança d'importacions o de peces més representatives, sols es pogué datar el conjunt –per diversos fragments de plats ibers pintats– a partir del segle IV ane. No obstant això, no podem precisar la cronologia d'aquestes estructures i només podem afirmar que degueren estar per davall dels nivells de canvi d'era.

D'altra banda, de la revisió i actualització de les dades arqueològiques que s'està duent a terme en el sector 10D (TENDERO-RONDA 2014a; TENDERO *et al.* 2014) a partir de l'anàlisi dels diaris de camp, dels materials arqueològics allí trobats i de les fotografies

²² El conjunt de materials ibers dels segles IV i III ane degué estar compost per plats comuns o decorats amb motius vegetals, *melenes* o *tejadillos*, etc.; *kalathoi* de coll estrangulat; urnes, entre les quals destaquen les de perfil globular, decorades amb compartimentacions geomètriques compostes per triangles o filets que, en ocasions, tenen figures d'animals (com ara peixos, cabres o cérvols) i urnes de cuina (una de les quals decorada a l'alçada del muscle amb una sanefa de volutes). Entre les importacions, destaquem un fragmentat repertori de vernisos negres d'Apúlia sobrepintats de Gnatia i de Teano i escasses àmfores, comptant amb un sol exemplar d'àmfora púnica T5.2.3.1 que aparegué en un context imprecís, probablement associat a una necròpolis (TENDERO *et al.* 2014: 228) per la seua troballa propera al lloc de descobriment de la Dama d'Elx.

²³ Un d'ells podria ser el conegut com a Temple Iber (RAMOS FERNÁNDEZ 1995), espai a què s'ha atorgat una amplíssima ocupació a partir del segle VI ane i que, atesos els resultats actuals, hauria de ser objecte d'una nova revisió.

²⁴ A les dades exposades, hem de sumar les restes d'una altra necròpolis ibera localitzada a uns 500 m a l'est de l'Alcúdia, a la coneguda hisenda Botella (En *el umbral* 2001; DE MIGUEL *et al.* 2002).

Fig. 3. Motllures exposades a la sala *Iberia* del museu de l'Alcúdia.

preses entre els anys 1955 i 1959 per A. Ramos Folqués, resultat de les seues excavacions en aquest sector del jaciment, es constata que sobre la terra verge s'assenta un primer moment d'ocupació relacionat amb una zona d'hàbitat. Els materials arqueològics d'aquests nivells són un conjunt de vaixelles datades a partir dels segles IV-III ane.²² Per sobre, novament sembla intuir-se un *hiatus* ocupacional, ja que sense solució de continuïtat arribem a un altre conjunt d'estrats en què noves estructures, ja amb una trama urbana més completa, s'associaren a moments compresos entre finals del segle II i inicis del I ane, temps en què Roma afiançà la seua presència en aquestes terres meridionals.

En conclusió, els treballs recents sobre la fase ibera de l'Alcúdia estan oferint un nou panorama interpretatiu per a la validació del qual seria imprescindible practicar excavacions arqueològiques que ajudaren a concretar les fases, els materials i les adscripcions socials, i on es pugua construir una estratigrafia real i no ideal del jaciment (GUTIÉRREZ 2004: 97-100; ABAD 2004: 71-73). L'estat actual de la investigació, per tant, apunta al fet que hagué d'existir un ampli espai cementiri entorn a un lloc sagrat, vinculat potser a un santuari tipus *heróon* i a uns altres possibles edificis de cult,²³ que amb major o menor intensitat no deixà d'emprar-se al llarg del temps,²⁴ a pesar de la més que probable descentralització del nucli d'hàbitat. D'aquesta manera, s'explicaria l'absència en el registre de molts dels materials inherents per a caracteritzar alguns períodes –com són algunes produccions específiques d'àmfores o determinades ceràmiques pròpies de contextos de cuina o de taula–, que estan per ara absents en els registres o

escassament representats. Tan sols sembla haver-hi existit un nucli de població estable, amb les seues vaixelles típiques i pròpies de contextos d'habitatge, en algun moment, per ara molt imprecís entre els segles IV i III ane, per a novament tornar a trobar-nos amb la pràctica absència de materials en el segle II ane fins que, posteriorment, al final d'aquesta centúria i l'inici de la següent, resorgisca una nova ciutat lligada a partir d'ara als avatars de la història de Roma, o el que és el mateix, de la Mediterrània.

2.2. La nova ciutat

L'any 138 ane Roma fundà *Valentia* i inicià, així, un nou episodi en la història de la costa lleuantina en què s'exercí un control directe sobre uns quants territoris conquerits al llarg de quasi un segle, després de la victòria de Roma en la II Guerra Púnica. A partir d'aquest moment, començà una reorganització territorial que afectà al nord de l'actual Comunitat Valenciana, incloent part de la vall de l'Ebre i de la connexió amb l'actual Catalunya (RIBERA 2007: 129-130). Aquestes accions es traduïren en la fundació de nous enclavaments que estratègicament controlaren les principals vies de comunicació i d'abastiment, i fomentaren, així, el tràfec de tropes i de mercaderies per aquells territoris en què Roma, definitivament, feia efectiva la presa de possessió duta a terme el 197 ane, amb la creació de la *Provincia Hispania Citerior*. Dins d'aquesta política de control i de reorganització degué tenir explicació el resorgiment d'una ciutat al solar de l'Alcúdia, en una data per ara imprecisa, però que es podria establir cap a finals del segle II o principis del segle I ane. Una ciutat *ex nouo* situada en un pla fèrtil i a la vora d'una via de comunicació que, a partir d'aquests moments, es convertí en un dels eixos principals d'*Hispania*: la que més tard fou *via Augusta* (TENDERO-RONDA 2014a). Seguint les passes naturals que ofereix la topografia, aquest camí procedent del nord peninsular descendia des de la conca alta del Vinalopó fins a les terres del litoral, travessava els camps il·licitans i, després de passar a la vora de la nova Alcúdia –ciutat que coneixem per les fonts clàssiques amb el nom d'*Ilici*–, seguia el seu curs cap al sud fins arribar a *Carthago Noua*, la ciutat més important del sud-est peninsular. Aquest trajecte de la via, que prenia la ruta pel Vinalopó, suposa una notable reducció en les jornades necessàries per a comunicar el camí tradicional que travessava la península Ibèrica –denominat camí d'Hèrcules o *via Herakleia*– amb *Carthago Noua*; *Ilici* quedava, així, enclavada a mitjan camí d'aquest nou trajecte. Un dels indicadors que reforça aquesta idea de concebre la ciutat d'*Ilici* lligada a la via és que no estigué dotada d'un emplaçament costaner a pesar que la mar n'estiguera a prop, i fins que no rebé la concessió de l'estatut colonial –com tot seguit veurem– no comptà amb un port a Santa Pola ni, com apunta M. Olcina (2011), tampoc a Guardamar.

Durant les primeres dècades del segle I ane, aquesta planificació territorial hagué d'intensificar-se, ja que *Hispania*, i de manera molt accentuada el llevant peninsular, es convertí en un dels escenaris principals de les guerres civils romanes, amb els episodis de les guerres sertorianes primerament i les pompeianocesarianes després. El registre arqueològic d'*Ilici* apunta cap a uns índex elevats de romanitat des de la mateixa fundació, visibles no sols pels materials importats de l'època, sinó, sobretot, per la creació local d'unes produccions d'arrelament iber (RAMOS FOLQUÉS 1990; TORTOSA 2004a i 2004b, 2006), però que des d'aleshores es fabricaren atenent unes formes i unes decoracions pintades carregades de simbologia no sols indígenes, sinó també romana i itàlica (RONDA-TENDERO 2014). Aquest sincretisme que sembla expressar la ceràmica local, coneguda per la bibliografia tradicional com a ceràmica ibera pintada d'*estil il·licità* o *Elx-Archena*, podria ser un indicador cultural del tipus de població de caràcter mixt que residiria a la ciutat, en la qual degueren quedar integrats a banda dels contingents forans –probablement itàlics– els grups iber locals (TENDERO *et al.* 2014c: 229).

2.3. *Ilici*, una colònia de Roma

Vers l'any 42-43 ane, segons alguns autors,²⁵ Marc Emili Lèpid, cònsol de Roma, concedí el títol de colònia a *Ilici*, probablement seguint els propòsits formulats per Cèsar abans de la seua mort, el 44 ane. D'aquesta manera, la ciutat passà a denominar-se *Colonia Iulia Ilici*, en què queda referenciat el nom de la família de Cèsar, la *gens Iulia*, entre els seus apel·latius.

Cap preguntar-se per què Cèsar deixà establerta aquesta concessió colonial o, en definitiva, per què Lèpid així ho disposà. La raó que creem més plausible, en l'estat actual de les investigacions, és que estiguera condicionada per les conseqüències finals de les guerres civils romanes, les quals tingueren al sud-est peninsular un dels seus escenaris clau, sobretot durant els conflictes sertorians.²⁶ En aquestes conteses sembla esbossar-se per a *Ilici* un ambient de suport vers els partidaris del bàndol senatorial o propompeià, victoriosos en els enfrontaments contra Sertori (83 a 72 ane), però amb pitjor sort cap al final de les guerres civils (49 a 45 ane), en què definitivament Cèsar triomfarà sobre els descendents de Pompeu (TENDERO-RONDA 2014a: 227). Si aquesta hipòtesi és certa, la ciutat estaria inclosa entre les clientele i els enclavaments que foren afavorits per Pompeu després de les guerres contra Sertori i, probablement, aquesta fidelitat degué continuar amb els seus descendents. Una volta conclosa la guerra cesarianopompeiana, Cèsar prendria represàlies contra aquestes ciutats afins a la causa de Pompeu, com així ho demostren els casos de *Corduba*, *Tarraco* i *Carthago Noua* (RUIZ DE ARBULO 2002 i 2009;

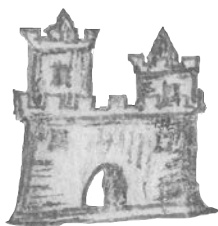
²⁵ Entre d'altres G. Alföldy (2003: 37-43, n. 8-63) i J. M. Abascal (2004: 80).

²⁶ Per profunditzar en aquest tema, F. SALA i J. MORATALLA (eds.), *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*, Universitat d'Alacant - Fundació MARQ, Alacant, 2014.

AMELA 2002 i 2012); en aquestes dues últimes ciutats aparegueren sengles inscripcions, llaurades després de les guerres sertorianes, en les quals s'homenatjava Pompeu i, en tots dos casos, els epígrafs patiren *damnatio memoriae* (AMELA 2012). Amb el triomf de Cèsar i la fi de les guerres civils romanes a *Hispania*, tant *Tarraco* com *Carthago Noua* es convertiren en colònies romanes per manament de Cèsar o dels seus hereus immediats (AMELA 2012), per la qual cosa hem d'entendre la concessió colonial d'*Ilici*, com així opina O. Olesti (2010: 1.022), no com un guardó, sinó més aviat com un fet repressiu contra aquella ciutat i contra els seus habitants –amb la conseqüent expropiació de terres i el control efectiu de la política, de l'administració, dels assumptes econòmics, etc.–. El nou estatut jurídic d'*Ilici* la convertia, en definitiva, en una ciutat més depenent, o menys lliure, de Roma, tot i que al mateix temps passava a ser considerada dins un important rang i dotada d'una sèrie d'infraestructures de primer ordre –fòrum colonial, control d'un ampli territori, dret romà per als habitants, etc.–.

El títol colonial suposà tres esdeveniments ineludibles: la construcció d'un fòrum, d'una muralla i de la parcel·lació dels terrenys immediats a la ciutat. De cap d'aquests tenim, per ara, dades arqueològiques. És molt probable que *Ilici* comptara anteriorment amb una plaça principal o fòrum on es desenvolupava la vida social de l'urbs, però a partir d'aquell moment, amb la nova concessió jurídica, es degué construir un espai dotat de tots els edificis necessaris per al desenvolupament de les funcions comercials, religioses, administratives i econòmiques d'una colònia, independentment o no del recinte anterior. Igualment necessària era la construcció d'un llenç que delimitara físicament la colònia. En aquest mur, i sobretot en les portes que s'hi obrien per donar accés a l'interior de la ciutat, es degueren col·locar de manera visible les inscripcions més emblemàtiques, de manera propagandística, en les quals normalment es feia menció a aquells personatges que havien atorgat el títol a la ciutat, així com també el nom dels alts mandataris, tant estatals com locals, que en fomentaren o procuraren la construcció. I, finalment, segurament es degué dur a terme la primera *centuriatio* o parcel·lació de tots els terrenys al voltant de la ciutat, articulats seguint quadrícules separades per mitjà de sendes o camins que afavorien l'accés a les finques, més o menys grans, incloses en cada quadre de centúria. Normalment, aquestes terres parcel·lades i ordenades havien estat expropiades als antics habitants de la ciutat, per la qual cosa era habitual procedir a un repartiment d'aquestes entre els nous propietaris, que, a partir d'aquest moment, eren considerats colons. Aquests primers colons, arribats amb el primer repartiment de terres, hagueren de ser veterans de l'exèrcit romà, que, un colp desmobilitzats, iniciaren la vida civil

assentant-se en un territori en què el Senat els hi atorgava un lot de terres com a recompensa i pagament pels seus anys de servei en les legions.

Amb aquesta primera fundació colonial, Roma decideix atorgar a *Ilici* el dret d'emetre moneda. S'ha trobat una sèrie monetària encunyada durant aquells anys pels *duunviro*s *Q. Terentius Montanus* i *C. Salvius*, responsables de la jurisdicció local i màximes autoritats a *Ilici*. Aquestes monedes mostren en l'anvers un *simpulum* –petita cassola ritual de metall que s'utilitzava per a les libacions, per la qual cosa era considerat per als romans un símbol sacerdotal i, inclús, la insígnia del Col·legi de Pontífexs– i, en el revers, dues mans palmellades com a símbol de la concòrdia i el bon enteniment. La presència del *simpulum* reforça la idea que fou Lèpid el responsable de la fundació, per bé que l'emissió podria suposar un acte de distinció vers un *pontifex maximus* i l'únic possible per aquestes dates és Lèpid, que ostentà aquest càrrec des de la mort de Cèsar i, a més, era governador de la *Hispania Citerior* entre el 43-42 ane, província a què hi pertanyia *Ilici* (AMELA 2013: 130).

Relacionats amb aquests moments històrics, s'han reestudiat recentment alguns nivells excavats a mitjan segle XX per Alejandro Ramos Folqués al sector 10D (fig. 1). Dins del projecte, s'hi inclou la realització d'excavacions arqueològiques en aquest punt del jaciment els resultats provisionals de les quals permeten constatar l'existència d'una trama urbana regular, amb murs que segueixen un traçat ortogonal que serà conservat en construccions de fases posteriors.²⁷ Associats a aquestes estructures es descobriren nombrosos materials arqueològics, entre els quals destaca un conjunt de peces pertanyents a un dipòsit ritual, probablement de caràcter fundacional, trobades per davall dels nivells d'ús d'una de les habitacions analitzades (TENDERO *et al.* 2014c: 231). Del conjunt destaquem una fitxa de joc allargada, *tessera*, feta en os treballat i polit, que presenta en un dels laterals un orifici per a prendre-la –probablement del coll a mode de penjoll– i en cada una de les cares apareixen gravades sengles inscripcions: per un dels costats es llegeix *PERNIX* i, en l'anvers, el numeral *XVII* (TENDERO-RONDA 2014a: 222). Aquestes peces s'associen, segons J. M. Abascal (2012: 278), a un joc de naturalesa desconeguda que hagué de ser bastant popular entre els legionaris, potser d'un d'aquells que arribà a *Ilici* en el context de les guerres civils mencionades o com a colon de la nova ciutat.

Un temps després, August formalitzà una segona fundació colonial a *Ilici* entre els anys 27 i 26 ane, que coincidiren amb el seu segon viatge a *Hispania* (ABASCAL 2006: 65). A partir d'aquell moment, la ciutat afegí el nom d'*Augusta* als seus apel·latius, argument determinant perquè alguns autors establiren en l'any 26 ane el moment precís en

²⁷ Aquestes excavacions s'iniciaren durant l'estiu de 2015 i han estat dirigides per F. Sala, A. M. Ronda i per M. Tintero, amb la col·laboració d'*Ilici* UPA –associació integrada per alumnes i egressats de la Universitat d'Alacant i de la UNED d'Elx– i dels alumnes del *II Curso de Arqueología Práctica* inclòs en els Cursos d'Estiu Rafael Altamira de la Universitat d'Alacant. El projecte s'inscriu dins del marc del HAR2012-32754, *Las huellas de las guerras civiles romanas en el sureste de Hispania. Conflictos y transformación cultural*.

què es degué produir aquesta segona *deductio* (ALFÖLDY 2003: 45), la qual degué venir associada a l'arribada de nous colons integrats per veterans procedents de les Guerres Càntabres. S'hi incorporà, en règim de *contributio*, la ciutat nord-africana d'*Icosium* (Argel, Argèlia)²⁸ i es constituí com una colònia de dret romà (ALFÖLDY 2003: 37).

Per celebrar una nova fundació colonial s'hi celebraven diversos actes i commemoracions, atesos pels *deductores*, i es nomenava un patró de la ciutat, encarnat normalment per un personatge de certa popularitat i distinció. Sabem el nom del d'*Ilici* gràcies a la troballa d'un pedestal amb inscripció per a una estàtua erigida en el seu honor: *Titus Statilius Taurus* (IBARRA MANZONI 1879-1981: 154-158). Aquest pedestal és una de les proves irrefutables que Aurelià Ibarra esgrimeix per a defensar la identificació de la colònia il·licitana amb l'Alcúdia, malgrat que la menció més antiga que coneixem sobre la inscripció prové de Cristòfol Sanç (1621). Sanç comenta que el dia 4 de febrer de l'any 1621, en descobrir uns ciments a la part central de la lloma de l'Alcúdia –per tant, reemprada com a material constructiu en un edifici més modern–, s'hi trobà aquesta pedra inscrita. En anunciar el descobriment, les autoritats locals decidiren encastar-la a la façana de l'arxiu de la plaça Major de la vila, edifici ocupat actualment per l'Ajuntament d'Elx. El mal estat de conservació en què es troba hui la inscripció després d'estar exposada a la intempèrie tants segles en dificulta la lectura dels caràcters traçats sobre la pedra, per la qual cosa s'agraeix la còpia que en feren Sanç en el segle XVII i Ibarra Manzoni en el XIX. Aquest fet ha permès que es tinguera en compte per part tant de la investigació com del patrimoni cultural il·licità aquest magnífic document en què els habitants de la ciutat romana dedicaven al seu patró un pedestal i una estàtua, sens dubte, l'evidència escrita més antiga de l'existència dels *illicitani*. Es tracta d'un bloc de forma oblonga identificat com la part mitjana d'un pedestal que, en origen, es dividí en tres peces, incloent també un coronament i un sòcol (ALFÖLDY 2003: 41), característiques que el fan susceptible de ser emplaçat al fòrum de la ciutat. *Titus Statilius Taurus* fou amic personal d'August, dues voltes cònsol de Roma, procònsol d'*Hispania Citerior*, sufragà la construcció del primer amfiteatre que tingué Roma²⁹ i fou un dels generals més lloats pels seus serveis en l'exèrcit (entre d'altres importants batalles, participà en *Accio* i en les guerres càntabres), per la qual cosa és molt probable que, com a antic general dels nous colons il·licitans, fos escollit patró d'*Ilici*.

Vers aquestes dates anteriors al canvi d'era degué redactar-se un dels documents més extraordinaris dels trobats en les excavacions de l'Alcúdia: la *Tabula* d'*Ilici* (fig. 4) (CHAO-MESA-SERRANO 1999; CORELL 1999: 63-67, n. 45, núm. 12; MAYER-OLESTI 2001; ALFÖLDY 2003: 41-44; OLCINA 2011b). Es tracta d'un fragment fet en bronze

²⁸ Des d'època d'August, *Icosium* pagà els seus impostos a *Ilici* i, des d'ací, es gestionaven totes les contribucions que, finalment, arribaven a Roma.

²⁹ Es creu que aquest, així com altres imponents edificis finançats amb diners privats, foren sufragats per amics d'August animats per l'emperador a embellir les ciutats. El primer amfiteatre de Roma es construí l'any 29 ane i desaparegué en el gran incendi de Roma ocorregut en època de Neró.

Fig. 4. Fragment de bronze conegut com la *Tabula d'Ilici*.

d'un document més gran en què es refereix el cadastre efectuat amb la segona *deductio* o repartiment de les terres properes a la colònia. En la peça conservada, de forma rectangular i amb un orifici en l'extrem superior esquerre, amb la finalitat de ser penjada probablement en una de les parets del fòrum, s'hi esmenta el repartiment de finques entre deu nous colons, identificats amb el seu *praenomen*, *nomen*, filiació –amb el nom del pare– i el lloc de procedència. Aquest document, sumat al fet de tenir identificada arqueològicament la colònia i fossilitzat en el paisatge del Camp d'Elx la retícula amb els eixos de l'ordenació parcel·laria des d'època romana, converteixen *Ilici* en un enclavament únic dins de l'Imperi romà (TENDERO *et al.* 2014: 231) i en una de les ciutats receptores de l'impuls polític que August fomentà sobretot en els primers moments del principat (MARTÍN-BUENO 1999: 118). La ubicació d'una seca a *Ilici* (LLORENS 1987; RIPOLLÉS 2004; ABASCAL-ALBEROLA 2007), la probable construcció o remodelació del fòrum colonial –del qual per ara no en tenim constància en el registre– o de la muralla, fan d'aquest enclavament un espai significatiu del qual, tanmateix, a penes tenim dades arqueològiques.

En aquest sentit, el descobriment entre els anys 2006 i 2008 d'un tram de la muralla que delimita la ciutat romana per l'oest (TENDERO-RONDA 2014b: 310-311) es converteix en una fita arqueològica d'especial importància.³⁰ Les característiques formals del llenç mostren que sobre la cimentació –composta per còdols sobre els quals es disposen *pseudosellars* de gres adaptats a un suau pendent nord-sud i ancorats al terra de manera escalonada– s'alça un sòcol de pedra de maçoneria irregular i un munt d'adobs; s'estima una alçada total per al conjunt d'entre 5 i 6 m (fig. 5). A aquest sistema defensiu hem de sumar la probable existència d'una fossa, hui soterrada, de prop de huit metres de profunditat. L'enorme erosió provocada pels successius espolis en aquest tram de la muralla i el desnivell del terreny entre la plataforma superior del jaciment

³⁰ Aquests treballs foren subvencionats per la Fundació MARQ, dins d'un conveni de col·laboració amb la Fundació «L'Alcúdia».

Fig. 5. La muralla d'Ilici. Vista parcial d'un tram del seu parament.

i les terres limítrofes per l'oest –superior als 5 m d'alçada–, per un costat afectaren profundament la conservació, però, per un altre, deixaren seccionat el nucli de la fàbrica, cosa que proporcionà una immillorable lectura del seu interior i, per tant, de la seua construcció. S'hi observa, així, que, seguint els diferents plànols escalonats sobre els quals s'assenta la cimentació del llenç, existeixen trossos modulats en què es feren servir grans aportacions de terra com a farciments de la muralla, i no pas pedra.³¹ D'aquesta manera tan enginyosa els artífexs d'aquesta gran obra proporcionaren una major flexibilitat a la construcció i economitzaren el treball de la pedra, tan escassa en el territori immediat.³²

Aquesta muralla degué delimitar un espai intramurs major del considerat fins ara per la investigació –tradicionalment adscrit a 10 hectàrees i subjecte a les dimensions de la llima que s'eleva respecte de les terres perimetrals que l'envolten–, conclusió a què s'arriba després de valorar de manera conjunta les nombroses dades oferides tant per les noves intervencions arqueològiques als solars adjacents a l'Alcúdia com per la relectura dels antics estudis (IBARRA MANZONI 1879-1981; IBARRA RUIZ 1926; RAMOS FOLQUÉS 1953; RAMOS FERNÁNDEZ 1975; o TENDERO-LARA 2004, entre d'altres). La suma de tots aquests treballs, i sobretot l'aportació dels últims descobriments a la finca del Borrocat –a l'est de l'Alcúdia–, on s'han pogut documentar restes de carrers empedrats, murs de sòlides construccions o estructures formades per diversos carreus ben travats possiblement relacionats amb un *podium*,³³ ens mostren cada vegada amb major claredat un perímetre urbà proper a les 18 hectàrees. A més, l'evidència d'una necròpolis amb nombrosos soterraments datats

³¹ Memòria lliurada a Conselleria dels treballs arqueològics dirigits per L. Abad, F. Sala, A. Ramos i M. Tendero.

³² Les construccions que entren terra o fang, en lloc d'elements més sòlids com la pedra, són molt més flexibles i resistents, per exemple, a les tremolors de la terra o l'assentament que provoca el pas del temps.

³³ Agraïm la informació a l'empresa d'arqueologia Alebus SL i de manera especial al director de les intervencions, Eduardo López.

entre els segles I i V d'ne (després de la nostra era), en el denominat camí del Borrocat –el traçat del qual segueix el de la *Via Augusta* al seu pas per *Ilici*– sembla confirmar que l'accés a la colònia es faria des d'aquesta part oriental.³⁴

Les excavacions més recents on han aparegut contextos d'època augusta s'han centrat en els sectors 4C (TENDERO *et al.* 2012 i TENDERO-RAMOS 2012) i 10D (TENDERO-RONDA 2014a)³⁵ de l'Alcúdia (fig. 1) i ens mostren amb una certa reiteració els contextos associats, o bé a fosses de vessaments, o bé a dipòsits que podríem interpretar com a fundacionals o rituals. En aquest sentit, la troballa de dos dipòsits apareguts a 5F en la dècada dels 80 (RAMOS FERNÁNDEZ 1989, 1990, 1991 i 1992) i recentement reinterpretats (RONDA-TENDERO 2014 i e.p.) semblen ser prova evident del sincretisme cultural que es produí davant l'arribada massiva de nous pobladors i de l'impacte efectiu de les polítiques econòmiques i socials que Roma aplicà sobre els seus territoris, visibles, fins i tot, en els tallers de terrisseria local que foren capaços d'expressar una simbiosi formal i estilística en què es barregen les tradicions artesanals indígenes amb els nous gusts d'una societat plenament romana (fig. 6). Amb el definitiu establiment del *Portus Ilicitanus* (Santa Pola) durant aquesta època augusta, enclavament que hem d'interpretar com una part més de la colònia il·licitana i no com una ciutat independent, els pocs trets d'indigenisme que encara s'hi resistien i eren visibles en el registre arqueològic, com és el cas dels terrissers ceràmics locals, entraren en una situació difícilment sostenible enfront d'un port que abastia i inscrivia *Ilici* de manera irreversible amb la resta de l'Imperi (RONDA-TENDERO 2014: 157).

El panorama urbà d'*Ilici*, tot i que parcialment excavat, compta amb dos imponents *domus* en els sectors 3F i 5F, i restes d'altres cases disseminades pel jaciment; una complexa xarxa de clavegueram públic o dos conjunts termals monumentals, en els sectors 5B i 7F, als quals n'hem de sumar l'evidència arqueològica d'uns nous banys en 4C (TENDERO-RAMOS 2012). Altrament, els elements arquitectònics i epigràfics que procedeixen d'antigues excavacions o que foren reutilitzats com a material constructiu a edificis més moderns –i, per tant, apartats dels seus emplaçaments originals–, ens mostren una ciutat colonial de tall monumental, almenys com el d'altres ciutats de l'Imperi de la mateixa categoria (ABASCAL 2004: 80). *Ilici* estava dotada de temples, com ara els dedicats a la tríada capitolina –entre els quals havia d'estar el consagrat a Juno, que apareix representada en les monedes encunyades a l'urbs (LLORENS 1987: 37-41 i 43-67; ABASCAL 2004: 84)–; el d'Hèrcules August com a probable temple de culte a l'emperador viu i als *divi* difunts (ABAD-ABASCAL 1992: 117-118, núm. 63; CORELL 1999: 183-185, núm. 105), que s'emplaçaria al costat dels anteriors, i, finalment, un altre temple dedicat a la

³⁴ Agraïm igualment les dades proporcionades a l'empresa d'arqueologia Arquealia SL i especialment als directors de la intervenció Gabriel Segura i Jesús Moratalla.

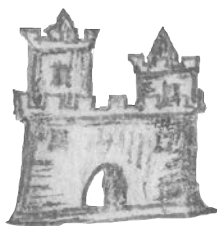
³⁵ En l'actualitat, s'estan realitzant intervencions arqueològiques en el sector 10D dins de la segona fase del projecte *Las huellas de las guerras civiles romanas en el sudeste de Hispania. Conflictos y transformación cultural* (HAR2012-32754), finançat pel Ministeri d'Energia i Competitivitat, amb l'objectiu d'analitzar els vestigis conservats dels nivells tardorepublicans i augusts d'*Ilici*.

Fig. 6. Diferents vistes del vas conegut com el *Cantharus* d'Ilici. Muntatge i fotografies de Vicent Sevilla.

Domina Dea Caelestis (ABASCAL 2004: 85), que podria trobar-se fora del recinte forense de la ciutat. Sabem que el fòrum comptava, a més de les estàtues dedicades a August i a l'esmentat patró d'Ilici, *Titus Statilius Taurus*, amb un enllosat de pedres que fou necessari reparar cap a mitjan segle I d'ne, segons resa en una de les inscripcions recuperades (ABAD-ABASCAL 1992: 84, núm. 5; CORELL 1999: 62, núm. 10; ABASCAL 2004: 80-81), i amb diverses plaques de bronze en les seues parets –com la comentada sobre el repartiment de las terres de la colònia o la que menciona els funerals de Druso (RAMOS FERNÁNDEZ 1975: 277-278; ABAD-ABASCAL 1992: 82-84, núm. 4; CORELL 1999: 67-69, núm. 13; ABASCAL 2004: 86-87)–. En resum, aquesta ciutat romana degué concentrar dins del perímetre amurallat els edificis més emblemàtics i representatius de la colònia i potser, exceptuant les magnífiques cases dels sectors 3F i 5F, haurem de buscar els espais de vida domèstica fora d'aquests murs.

Completant aquesta imatge integral de la ciutat romana d'Ilici d'acord amb les dades actuals i la recopilació de notícies i treballs antics, sabem que a prop del límit septentrional de la civitas, segons

notícia d'A. Sánchez Cabañas en *Historia Civitatense*,³⁶ en el segle XVIII es trobaren les restes de la cimentació d'un amfiteatre de forma el·líptica del qual hui per hui només s'intueix una empremta en el paisatge.

Fig. 7. Vista general de la sala *Hispania* del museu de l'Alcúdia. Fotografia de Paco Rives.

³⁶ Publicada en *Monumentos de la Real Academia de la Historia* i la notícia del qual aparegué en el periòdic *La Gaceta de Madrid* amb data del 26 de març de 1776. Aquesta informació la recolliren anys més tard A. Ibarra Manzoni (1879) i A. Ramos Folqués (1941 i 1970: 5-9).

³⁷ L'esplendor de la ciutat romana d'*Ilici* queda reflectit a la sala *Hispania* del Museu de l'Alcúdia, on s'exposen, ordenats per contextos cronològics, un nombrós conjunt de peces ceràmiques pròpies de la vida quotidiana d'aquesta època, des de la *terra sigillata* fins a un significatiu conjunt de cresols, passant per les produccions amfòriques o de cuina. A més, la sala compta amb un magnífic mosaic bicrom procedent d'una de les *uillae* properes que ocupa el centre de l'espai expositiu, així com també el monetari, fragments arquitectònics o escultòrics i un ric elenc de curiositats, entre les quals destaquem els motlles de pastissers, els objectes de tocador, les miniatures interpretades com a joguets o les restes d'aliments com ara magranes, olives, mol·luscs o peixos.

Després de l'impuls polític d'August, poc podem concretar de l'esdevenir urbanístic de la ciutat. És molt probable que, així com ocorregué en altres parts de l'Imperi (MARTÍN-BUENO 1999: 118), les elits locals no foren capaces de mantenir els alts costos de manteniment que exigien aquestes urbs monumentalitzades (fig. 7).³⁷ La major part de les restes conservades a l'Alcúdia, tant arquitectòniques com epigràfiques, es daten en època d'August i, a tot estirar, durant el període flaví podria vincular-se la construcció o la renovació de grans recintes públics –com ara els complexos termals descoberts en els sectors 5B i 7F (RAMOS-TENDERO 2000; ABAD-MORATALLA-TENDERO 2000)–. Per tant, i segons l'estat actual de les investigacions, la ciutat que es projecta amb August i que es renovà parcialment amb la dinastia flàvia fou la base del paisatge urbà que es mantingué fins ben entrada l'antiguitat tardana, per la qual cosa les remodelacions i les reparacions són peces comunes per la freqüència en el registre arqueològic (TENDERO *et al.* 2014: 234) i són visibles en cada un dels espais que hui es troben excavats i jalonen la visita pel parc arqueològic de l'Alcúdia. A aquests hem de sumar el pràcticament desconegut paisatge de l'*ager*, on degueren proliferar nombroses finques i *uillae*, com la coneguda d'Algorós (IBARRA MANZONI 1879: 186 i s.) i les restes documentades d'altres moltes que requereixen, en conjunt, una revisió actualitzada.

2.4. L'esdevenir d'Ilici durant els segles II al IV

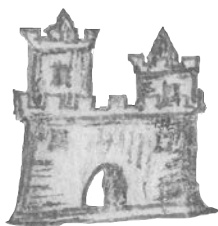
Pocs canvis significatius s'observen en la ciutat durant aquests segles, a excepció feta de les contínues reparacions i remodelacions testimoniades en el registre arqueològic, en modificar, en major o menor mesura, el paisatge urbà dissenyat durant l'època augusta. Exemples d'aquest manteniment o readaptació de les estructures a les noves necessitats socials, els tenim en quasi tots els sectors, on a més se sol constatar aquesta perduració, en alguns casos, fins i tot en moments del segle VI o VII (MOLINA-POVEDA 1997; LARA 2005; LORENZO 2006; RAMOS FERNÁNDEZ-RAMOS MOLINA 2007; TENDERO *et al.* 2012; TENDERO-RAMOS 2012 o TENDERO-RONDA 2014b).

Però aquesta visió no sempre ha estat defensada i Ilici quedava immersa, com la resta de les ciutats de l'Imperi, en una crisi global que caracteritzava el segle III. Els arguments esgrimits fins fa poc de temps per la bibliografia tradicional per a sostenir un període d'instabilitat a Ilici provocat per les invasions del segle III (RAMOS FERNÁNDEZ 1975 o CASTELLANO 1996), en què eren comunes les ocultacions de tresorsets o els indicis arqueològics de les conseqüències d'aquests enfrontaments bèl·lics que vindrien associats a les incursions, han estat recentment reinterpretats i matisats des del punt de vista cronològic (ABASCAL-ALBEROLA 2007; TENDERO-RONDA 2014b). Es demostra, així, que els signes de crisi i d'instabilitat han de datar-se cap a principis del segle V i no pas abans. L'estudi dels contextos propis del segle III mostra, contràriament a allò que ocorre en altres ciutats –inclús, properes– on es testimonien canvis que transformen els models de vida anteriors, un manteniment de la ciutat il·licitana i la perduració dels models urbans visibles, per exemple, en el manteniment del clavegueram o d'alguns edificis públics, com, per exemple, els conjunts termals comentats més amunt. Des d'aquesta nova perspectiva, els registres materials associats a aquests contextos de la tercera centúria no ens permeten sostenir un model en declivi que provocara grans canvis en la vida de la *civitas*, sinó més aviat uns índexs de continuïtat, amb més o menys daltabaixos, que ràpidament foren resolts per entrar en un segle IV puixant en què la ciutat fou un fidel reflex de l'enlairament econòmic del seu territori, on irromperen nombroses i luxoses *uillae* que han de ser interpretades com a causa i conseqüència del dinamisme urbà (BENDALA-ABAD 2008; ARCE 2010; CHAVARRIA 2004 i 2005).

2.5. Ilici durant l'antiguitat tardana. De colònia romana a seu episcopal

A partir del segle V, els símptomes de crisi es feren, sens dubte, palpables: les luxoses *uillae* que esquitxaven el pròsper *ager* il·licità s'abandonaren; el *Portus* començà a entrar en declivi fins desaparèixer (MÁRQUEZ 1999; MOLINA 2004; FRÍAS-LLIDÓ-MASANET 2007); a

la ciutat, proliferaren les ocultacions de tresorets o de monedes, majoritàriament encunyades en el segle IV (ABASCAL-ALBEROLA 2007); s'hi abandonen les termes del sector 5B –almenys en la seua funció de balneari– (TENDERO-RONDA 2014b: 307-310); començaren els espolis per a recuperar materials constructius; hi existeixen evidències de l'abandonament del sector nord-occidental de la ciutat, que passà a ser a partir d'aleshores una àrea deshabitada (TENDERO *et al.* 2012; TENDERO-RAMOS 2012); es constaten les primeres fosses per a vessar residus dins del recinte urbà i cessà el manteniment del clavegueram (TENDERO-RONDA 2014b: 311 i s.). Tots aquests símptomes són comuns als d'altres ciutats tardoromanes (ARCE 2005: 17; 2010: 74; DIARTE 2009: 82)³⁸ i suposen la ruptura definitiva amb el model urbà previ, que, a partir d'aquest moment, entrà de manera inexorable en l'antiguitat tardana, cosa que evidencià una nova concepció de la ciutat.

Aurelià Ibarra fou el primer a establir un marc d'anàlisi sobre aquest període històric: afirmà que l'Alcúdia és la seu episcopal il·licitana esmentada per les fonts i féu incipients catàlegs en què identificà alguns dels materials com a visigots i/o bizantins (IBARRA MANZONI 1879-1981: 233 i s.).³⁹ Aquests estudis foren continuats per P. Ibarra Ruiz (1926: 218 i s.), que completà les dades que encara hui es mantenen vigents per a la seu episcopal i participà activament en les excavacions de 1905 (IBARRA RUIZ 1926: 214 i s.), en les quals es descobriren les restes d'una basílica de planta rectangular, dotada d'un absis al costat oriental i pavimentada amb un mosaic policrom amb inscripcions en grec. Aquesta excavació, dirigida per E. Albertini (1906), compta hui amb una sèrie de comentaris, fotografies i plànols minuciosament traçats per P. Ibarra (LORENZO 2006; TENDERO e.p.) que són actualment documents imprescindible i determinants per a la seua anàlisi.⁴⁰

En termes generals, la fase tardana d'*Ilici* és el resultat de l'esdevenir històric d'una colònia romana que ara, desarticulat l'Imperi, es readapta a una nova realitat sociopolítica i econòmica caracteritzada en l'aspecte material pel manteniment dels antics edificis altoimperials que, o bé han anat perdent la seua funció original, o bé han estat desarticulats i compartimentats per crear ambients més d'acord amb els nous usos i necessitats. Exemples d'aquest «reciclatge funcional» s'observen per la pràctica totalitat dels espais excavats a l'Alcúdia (LARA 2005; MOLINA-POVEDA 1997; RAMOS FERNÁNDEZ-RAMOS MOLINA 2007; TENDERO-RONDA 2014b; TENDERO *et al.* 2014), on fins i tot es constata la reutilització, per a ús funerari, de les estructures residencials del sector 6F (fig. 1) (LORENZO 2007 i 2014). En altres ocasions, sobre els nivells que obliteraven les vivendes en origen altoimperials es construïren nous murs d'aparença poc resistent, com els del sector 5F (RAMOS FERNÁNDEZ 1983; LORENZO

³⁸ Un cas proper és el de *Valentia*, on s'ha documentat un període d'inestabilitats centrat en les primeres dècades del segle V (RIBERA 2010: 614).

³⁹ Algunes d'aquestes peces es troben en l'actualitat dipositades al MAN, ja que s'hi inclogueren en els lots de materials arqueològics que la filla i hereva d'A. Ibarra, Assumpció Ibarra, vengué a aquest museu després de la mort del seu pare.

⁴⁰ La síntesi dels treballs d'investigació sobre la basílica il·licitana, així com les nombroses publicacions sobre l'edifici o sobre els seus materials, poden veure's en R. Lorenzo 2006.

2006: 71 i s.; SARABIA-CANAVALTE 2009), o amb aparells més sòlids com els del sector 4C (TENDERO-RAMOS 2012).

Fig. 8. Llànties del segle VI amb les representacions de sant Abdó i del sacrifici d'Isaac.

La implantació del cristianisme (fig. 8) i la concessió de la seu episcopal a *Ilici*, ja a començaments del segle VI, degué portar la creació d'un ampli complex de palau, dotat d'una basílica i de diverses construccions de representació i d'administració d'acord amb les obligacions del bisbat il·licità, edificis que, per ara, no han estat identificats arqueològicament. La basílica del sector 10A (fig. 1) podria formar part del complex episcopal, malgrat que la seua adscripció no ha de ser necessàriament vinculant.

Un altre dels aspectes que defineixen els contextos tardoantics a *Ilici* és la presència de fosses amb vèssaments dins de la ciutat. Fins ara, i segons marcava la normativa municipal romana, les deixalles produïdes per les urbs havien de ser abocades fora del recinte amurallat. En canvi, a partir del segle VI, comencen a ser habituals a l'interior de l'espai fortificat, sobretot als carrers o farcint les empremtes dels *spolia* d'antigues edificacions; abocadors que, per a la investigació actual, són una font incalculable de documentació per a conèixer tant els objectes d'ús quotidià com també les pautes d'alimentació, els intercanvis comercials, etc.

A l'est de la basílica, i relacionada amb l'absis, lloc més sacre de l'edifici consagrat, començà a expandir-se una necròpolis *ad sanctos*

(LORENZO 2006 i 2014) que arribà, segons les dades conegudes de les antigues intervencions arqueològiques, fins al sector 10D (fig. 1). Per ocupar les restes arquitectòniques d'antics edificis romans, se situà, com ja hem comentat adés, una altra necròpolis als sectors 6F i 7F (fig. 1), i aquestes troballes es converteixen en un altre dels trets que defineixen la fase tardana d'*Ilici*, en la qual el paisatge urbà queda desarticulat respecte del definit per a l'etapa colonial, amb cases abandonades o reutilitzades, amb espais semienrunats o parcialment espoliats,⁴¹ i on, en definitiva, els vius i els morts comparteixen el mateix espai social.

El segle VI portà a més l'arribada de l'imperi bizantí a *Hispania*. Com que es consideraven hereus de l'exànim Imperi romà, projectaren la conquesta dels territoris de l'occident mediterrani per a restaurar les antigues possessions hispanes dins de la *renovatio imperii* de Justinià. La nova província d'*Spania* degué incloure una important franja costanera peninsular i el control de les *civitates*, entre les quals es trobava *Ilici*. La presència bizantina conclougué a inicis del segle VII i suposà un centelleig per a les relacions comercials amb uns altres punts de la Mediterrània, com així queda constatat en el registre de materials arqueològics recuperats per a aquestes dates. Vers les primeres dècades del segle VII, el regne de Toledo recuperà els territoris bizantins de la península Ibèrica i *Ilici* passà a dependre dels visigots.

En els alhors del segle VIII els exèrcits musulmans penetraren des del sud i l'any 713 arribaren al territori del sud-est peninsular. El *comes* d'aquestes terres, Teodomir, capitulà les seues ciutats en signar el 5 d'abril el denominat Pacte de Teodomir –o de Tudmir– pel qual els àrabs, com a conqueridors, implantaren un control efectiu sobre l'antiga *Ilici* que, desarticulada com a nucli urbà, sobrevisqué durant un temps com a poblament residual o potser com una alqueria més del camp il·licità. En el segle XI s'establí la nova ciutat d'*Ils* a l'actual nucli urbà d'Elx i el solar de la vella ciutat, o *Madinat Qadima* en àrab, passà a ser un despoblament en runes. L'antiga colònia i la ciutat episcopal es convertiren, d'aquesta manera, en una pedrera per a l'aprovisionament de materials construïts de la qual es nodriran els nuclis de població propers i, inclús, la nova ciutat d'Elx –la Vila Murada–.

El pas dels segles, els aplecs de terra, les primeres excavacions arqueològiques o la posada en cultiu del solar com a finca agrícola esborraran gairebé per complet les empremtes d'un passat gloriós que hui, amb paciència i metodologia, s'intenta recuperar de la terra, dels arxius i dels museus.

«El temps trau a la llum tot allò que està ocult, i
cobreix i amaga allò que ara enlluerna amb gran esplendor»
Quinto Horaci Flaco (poeta, 65 ane - 8 ane)

⁴¹ En el segle VII se segueix extraent pedra de la muralla altimperial, rases que es projecten des de l'interior de la ciutat i que s'emplenen amb deixalles i immundícies. Entre els materials abocats en una de les rases que espolien el llenç occidental excavat al sector 6B, es localitzà un fragment d'ampolla de vidre que permeté datar aquesta acció d'aplec en el segle VII (GARCIA-HERAS *et al.* 2008).

BIBLIOGRAFIA

- ABAD CASAL, L. (2004), «La Alcudia ibérica. En busca de la ciudad perdida», en ABAD CASAL, L. - HERNÁNDEZ PÉREZ, M. S. (eds.), *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici*, CAM, Alacant, p. 69-78.
- ABAD CASAL, L. - ABASCAL PALAZÓN, J. M. (1992), *Textos para la historia de Alicante. Historia Antigua*, Alacant.
- ABAD CASAL, L. - SALA SELLÉS, F. (eds.) (2001), *Poblamiento ibérico en el Bajo Segura. El Oral (II) y La Escuera*, Real Academia de la Historia, col. «Bibliotheca Archaeologica Hispana», Madrid.
- ABAD, L. - MORATALLA, J. - TENDERO, M. (2000), «Contextos de Antigüedad Tardía en las Termas Occidentales de la Alcudia (Elche, Alicante)», *Anales de la Universidad de Murcia*, 16, p. 133-147.
- ABAD, L. *Et al.* (2003), «El Oral y La Escuera, dos lugares de intercambio en la desembocadura del río Segura (Alicante) en época ibérica», en *IV Jornadas de Arqueología Subacuática*, p. 81-98.
- ABAD CASAL, L. - TENDERO PORRAS, M. (2008), *Ilici. La Alcudia de Elche*, Alacant.
- ABASCAL PALAZÓN, J. M. (2004), «Colonia Iulia Ilici Augusta», en ABAD CASAL, L. - HERNÁNDEZ PÉREZ, M. S. (eds.), *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici*, CAM, Alacant, p. 79-94.
- (2006), «Los tres viajes de Augusto a Hispania y su relación con la promoción jurídica de ciudades», *Iberia*, 9, p. 63-78.
- (2012), «Cinco inscripciones del sur del conventus *Carthaginiensis* (*Hispania Citerior*)», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 183, p. 277-281.
- ABASCAL, J. M. - ALBEROLA, A. (2007), *Monedas antiguas de los Museos de Elche*, Real Academia de la Historia - Ajuntament d'Elx, Madrid.
- ALBERTINI, E. (1906), «Fouilles d'Elche», *Bulletin Hispanique*, VIII, núm. 4, p. 333-362.
- (1907), «Fouilles d'Elche (suite et fin)», *Bulletin Hispanique*, IX, núm. 2, p. 109-127.
- ALFÖLDY, G. (2003), «Administración, urbanización, instituciones, vida pública y orden social», en ABASCAL PALAZÓN, J. M. - ABAD CASAL, L. (eds.), *Las ciudades y los campos de Alicante en época romana. Canelobre*, 48, p. 35-57.
- AMELA VALVERDE, L. (2002), *Las clientelas de Cneo Pompeyo Magno en Hispania*, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- (2012), «Precisiones al recientemente descubierto epígrafe de Cn. Pompeyo Magno en Carthago Nova», *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, t. 25, p. 191-206.
- (2013), «Sobre el origen de la Colonia C.I. Ilici Augusta. Una nota», *Arse*, 47, p. 125-138.
- ARANEGUI GASCO, C. (2014), «La Dama de Guardamar y el conjunto de Damas Ibericas», *Baluard*, 3, p. 11-22.
- ARCE, J. (2010), «El siglo V en Galia e Hispania», en MORÍN DE PABLOS, J. - LÓPEZ QUIROGA, J. - MARTÍNEZ TEJERA, A. (eds.), *El tiempo de los «bárbaros». Pervivencia y transformación en Galia e Hispania (ss. V-VI d.C.)*, Zona Arqueológica, Museo Regional de Madrid, Madrid, p. 66-77.

- BENDALA, M. - ABAD, L. (2008), «La villa en el marco conceptual e ideológico de la ciudad tardorromana», en FERNÁNDEZ, C. - GARCÍA, V. (eds.), *Las «villae» tardorromanas en el Occidente del Imperio: Arquitectura y función. IV Coloquio Internacional de Arqueología de Gijón*, p. 17-26.
- CASTELLANO HERNÁNDEZ, Á. (1996), «Joyas de La Alcudia de Elche en la colección de orfebrería romana del Museo Arqueológico Nacional», *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, t. XIV, p. 55-62.
- CEBRIÁN FERNÁNDEZ, R. (2002), *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia: Antigüedades e Inscripciones 1748-1845: catálogo e índices*, Real Academia de la Historia, Madrid.
- CHAO FERNÁNDEZ, J. J. - MESA SANZ, J. F. - SERRANO ESPINOSA, M. (1999), «Un nuevo bronce hallado en la Alcudia», en GONZÁLEZ, J. (ed.), *Ciudades privilegiadas del Occidente romano*, Sevilla, p. 417-424.
- CHAVARRIA, A. (2004), «Interpreting the Transformation of Late Roman Villas: The case of Hispania», en CHRISTIE, N. (ed.), *Landscapes of Change. Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Ashgate Publishing, Aldershot, p. 67-102.
- (2005), «Villas in Hispania during the fourth and fifth centuries», en BOWES K. - KULIKOWSKI, M. (eds.), *Hispania in Late Antiquity. Current Perspectives*, Leiden, Brill, p. 519-555.
- CORELL, J. (1999), *Inscripcions romanes d'Ilici, Lucentum, Allon, Dianium i els seus respectius territoris*, València.
- En el umbral del Más Allá, una tumba ibérica d'Elx* (2001), Ajuntament d'Elx, Elx.
- DIARTE BLASCO, P. (2009), «La evolución de las ciudades romanas en Hispania entre los siglos IV y VI d.C. Los espacios públicos como factor de transformación», *Mainake*, vol. XXXI, p. 71-84.
- DE MIGUEL, M. P. - GUARDIOLA, A. - MARTÍNEZ, M. T. (2002), «Antropología de una sepultura singular de cremación (Elche, Alicante)», en MALGOSA, A. - NOGUÉS, R. M. - ALUJA, M. P. (coord.), *Antropología y biodiversidad*, vol. 1, p. 135-141.
- FERRER GARCÍA, C. (1994), *Estudio inicial de la geomorfología y la sedimentología del yacimiento arqueológico de l'Alcúdia. Elx, Alacant*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», copia de l'original depositada en la Fundació «L'Alcúdia», inèdit.
- FERRER GARCÍA, C. - BLÁZQUEZ, A. M. (1999), «El abanico del Vinalopó a lo largo del Holoceno Superior: una aproximación geoarqueológica», *Cuadernos de Geografía*, 65-66, p. 347-358.
- FRÍAS CASTILLEJO, C., - LLIDÓ LÓPEZ, F. - MASANET TAMARIT, B. (2007), «La ceteraria de Picola y la evolución del *Portus Ilicitanus* (Santa Pola, Alicante)», en MOLINA VIDAL, J. (ed.), *El Mediterráneo: la cultura del mar y la sal, III Congreso Internacional de Estudios Históricos*, Elx, p. 95-112.
- GARCIA-HERAS, M. et al. (2008), «Analytical study of Roman glasses from Southeastern Spain», *Archaeologia Polona*, 45, p. 63-78.
- GRAU MIRA, I. - MORATALLA JÁVEGA, J. (2004), «El campo y la agricultura», en ABAD CASAL, L. - HERNÁNDEZ PÉREZ, M. S. (eds.), *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici, Catálogo de la exposición Iberia, Hispania, Spania*, CAM, Alacant, p. 119-124.

- GUTIÉRREZ LLORET, S. (2004), «Ilici en la Antigüedad Tardía. La ciudad evanescente», en ABAD CASAL, L. - HERNÁNDEZ PÉREZ, M. S. (eds.), *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici, Catálogo de la exposición Iberia, Hispania, Spania*, CAM, Alacant, p. 95-110.
- HERNÁNDEZ PÉREZ, M. S. (2004), «¿Cuándo tuvo principio ésta? La ocupación prehistórica de Ilici y de su entorno», en ABAD CASAL, L. - HERNÁNDEZ PÉREZ, M. S. (eds.), *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici, Catálogo de la exposición Iberia, Hispania, Spania*, CAM, Alacant, p. 13-24.
- IBARRA MANZONI, A. (1879, 1981), *Ilici, su situación y antigüedades*, Instituto de Estudios Alicantinos, reproducció facsimilar, Alacant.
- IBARRA RUIZ, P. (1926), *Elche, materiales para su historia*, Conca.
- JOVER MAESTRE, J. - TORREGROSA JIMÉNEZ, P. - GARCÍA ATIÉNZAR, G. (2014), *El Neolítico en el Bajo Vinalopó (Alicante, España)*, BAR International Series 2646, Oxford.
- LARA VIVES, G. (2005), *El culto a Juno en Ilici y sus evidencias*, Ayuntamiento de Villena - Fundación Municipal José María Soler, Villena.
- LORENZO DE SAN ROMÁN, R. (2006), *L'Alcúdia d'Elx a l'Antiguitat Tardana. Anàlisi historiogràfica i arqueològica de l'Ilici dels segles v-viii*, Publicacions de la Universitat d'Alacant, Sant Vicent del Raspeig.
- (2007), «Viejas y nuevas necrópolis en la evolución del paisaje funerario de Ilici en la antigüedad tardía», *Lucentum*, 26, p. 173-206.
- (2014), «Necrópolis romanes del Camp d'Elx. Localització», *LA RELLA*, 27, p. 85-127.
- LLORENS, M. M. (1987), *La ceca de Ilici*, València.
- LUXÁN, M. P. et al. (2011), «Human bone ashes found in the Dama de Elche (v-iv century B.C.) reveal its use as an ancient cinerary urn», *Journal of Cultural Heritage*, 30, p. 310-316.
- MARTÍN BUENO, M. A. (1999), «La ciudad Julio Claudia, ¿una estrella fugaz?», en BALBÍN, R. - BUENO, P. (eds.), *II Congreso de Arqueología Peninsular*, t. IV, Universidad de Alcalá - Fundación Rey Alfonso Henriques, Alcalá de Henares, p. 117-122.
- MÁRQUEZ VILLORA, J. C. (1999), *El comercio romano en el Portus Ilicitanus. El abastecimiento exterior de productos alimentarios (siglos I a.C. - V d.C.)*, Universitat d'Alacant - Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant.
- MAYER, M. - OLESTI, O. (2001), «La sortito de Ilici. Del documento epigráfico al paisaje histórico», *Dialogues d'histoire ancienne*, 27/1, p. 109-130.
- MOLINA VIDAL, J. (2004), «Comercio y relaciones portuarias en el territorio de Ilici», en ABAD CASAL, L. - HERNÁNDEZ PÉREZ, M. S. (eds.), *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici, Catálogo de la exposición Iberia, Hispania, Spania*, CAM, Alacant, p. 189-196.
- MOLINA VIDAL, J. - POVEDA NAVARRO, A. (1997), «Nivel de abandono de un sector del foro de Ilici», *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueología*, vol. 1, p. 141-154.
- OLCINA DOMÉNECH, M. (2011a), «La época romana: la romanización en las costas de Guardamar», en *Guardamar del Segura, Arqueología y Museo*, MARQ, Alacant, p. 134-153.

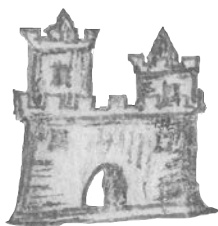

- (2011b), «Un paisaje milenario. Parcelación agraria y colonos en Ilici», *Al Voltant d'una peça*, núm. 1. Placa de bronce catastral de Ilici, MARQ, Alacant.
- OLESTI VILA, O. (2010), «Los veteranos de Cneo Pompeyo y Quinto Cecilio Metelo en la Hispania Citerior», en FORNIS, C. A. - GALLEGO, J. - LOPEZ, P. M. (coords.), *Dialéctica histórica y compromiso social*, vol. 2, p. 1007-1028.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R. (1975), *La ciudad romana de Ilici*, Instituto de Estudios Alicantinos, Alacant.
- (1983), «Estratigrafía del sector 5-F de La Alcudia de Elche», *Lucentum*, 2, p. 147-172.
- (1985), «Un modelo de periodización arqueológica: la zona de Elche», *Arqueología del País Valenciano, Panorama y perspectivas*, Alacant, p. 451-480.
- (1989), «Nuevos hallazgos en La Alcudia de Elche», *AEA*, LXII, p. 236-240.
- (1990), «La cratera de Ilici», *Pobladores de Elche*, 12, p. 1-4.
- (1991), *Simbología de la cerámica ibérica de La Alcudia de Elche*, Museo Monográfico La Alcudia - CAM, Elx.
- (1992), «La cratera iberorromana de La Alcudia», *Estudios de Arqueología ibérica y romana. Homenaje a E. Pla*, p. 175-190.
- (1995), *El Templo Ibérico de La Alcudia. La Dama de Elche*, Ajuntament d'Elx, Elx.
- (2003), *Documentos y reflexiones sobre una Dama*, Elx.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R. - RAMOS MOLINA, A. (2007), «Las Termas Orientales de Ilici», *Caesaraugusta*, 78 - XXVI Congreso Nacional de Arqueología (Zaragoza-2001), Saragossa, p. 545-554.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R. - UROZ SÁEZ, J. (1992), «Ilici», *Dialoghi di Archeologia*, 1-2, p. 95-104.
- RAMOS FOLQUÉS, A. (1948), «Un tesorillo bizantino en La Alcudia», *IV Congreso Arqueológico del Sudeste Español*, Elx, p. 510-513.
- (1953), «Mapa arqueológico del término municipal de Elche (Alicante)», *Archivo Español de Arqueología*, 26, núm. 88, p. 323-354.
- (1962), «Excavaciones en La Alcudia. Memoria de las practicadas durante 1953-1958», *Noticario Arqueológico Hispánico*, v, 1956-1961, p. 91-97.
- (1970), «Excavaciones en La Alcudia (Elche)», *Serie de Trabajos Varios del SIP*, 39.
- (1990), *Cerámica ibérica de la Alcudia (Elche, Alicante)*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant.
- RAMOS MOLINA, A. (1989), «Presencia neolítica en La Alcudia de Elche», *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, vol. 1, Saragossa, p. 161-175.
- (1997), *La planimetría del yacimiento de La Alcudia de Elche*, Institut d'Estudis «Juan Gil Albert», Alacant.
- (2000), *La escultura ibérica en el Bajo Vinalopó y el Bajo Segura*, Institut Municipal de Cultura, Ajuntament d'Elx, Elx.
- RAMOS MOLINA, A. - TENDERO PORRAS, M. (2000), «Dos nuevos conjuntos termales en Ilici (La Alcudia, Elche)», en FERNÁNDEZ OCHOA, C. - GARCÍA ENTERO, V. (eds.), *II Coloquio Internacional de Arqueología de Gijón, termas Romanas en el occidente del Imperio*, Gijón, p. 245-250.

- RIBERA I LACOMBA, A. (2007), «El hombre. Los primeros itálicos en tierras valencianas; de soldados a colonos», en *Pompeya bajo Pompeya. Las excavaciones en la casa de Ariadna*, València, p. 127-131.
- RIPOLLÉS, P. P. (2004), «La moneda en Ilici», en ABAD CASAL, L. - HERNÁNDEZ PÉREZ, M. S. (eds.), *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici, Catálogo de la exposición Iberia, Hispania, Spania*, CAM, Alacant, p. 197-206.
- RONDA FEMENIA, A. M. - TENDERO PORRAS, M. (2014), «Producciones locales de época augustea de Ilici: las imitaciones de paredes finas y de la vajilla metálica romana», *II Congreso Internacional da SECAH-EX OFFICINA HISPANA, As Produções cerâmicas de imitação na Hispania*, Braga, p. 191-214.
- (e.p), «La reinterpretación de un depósito augusteo: el cantharus de Ilici», en Tarraco Biennial, *2n Congrès Internacional d'Arqueologia i Món Antic, August i les províncies occidentals 2000 aniversari de la mort d'August*, Tarragona, p. 265-270.
- RUIZ DE ARBULO, J. (2002), «La fundación de la colonia de Tarraco y los estandartes de César», en JIMÉNEZ, J. L. - RIBERA, A. (eds.), *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, València, p. 137-156.
- (2009), «El altar y el templo de Augusto en la Colonia Tarraco. Estado de la cuestión», en NOGUERA CELDRÁN, J. M. (ed.), *Fora Hispaniae. Paisaje urbano, arquitectura, programas decorativos y culto imperial en los foros de las ciudades hispanorromanas*, Museo de Murcia, Murcia.
- RUIZ RODRÍGUEZ, A. et al. (1998), «El santuario heroico de El pajarillo de Huelma (Jaén)», *Saguntum*, PLAV, núm. extra 1, *Actas del Congreso Internacional Los Iberos, Principes de Occidente*, Centre Cultural de la Fundació «La Caixa», Barcelona, p. 159-168.
- SALA SELLÉS, F. (1992), *La tienda del alfarero del yacimiento ibérico de La Alcúdia (Elche, Alicante)*, CAM Fundació Cultural, Alacant.
- (2007), «Algunas reflexiones a propósito de la escultura ibérica en la Contestania y su entorno», en ABAD, L. - SOLER, J. (eds.), *Actas del Congreso Arte Ibérico en la España Mediterránea*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, p. 51-82.
- SANZ, C. (1621): *Recopilación en que se da cuenta de las cosas así antiguas como modernas de la inclita villa de Elche*, Elx (ms. dipositat a l'AHME).
- SARABIA BAUTISTA, J. - CAÑAVATE CASTEJÓN, V. (2009), «La arquitectura doméstica romana en La Alcúdia de Elche: la Domus 5F», *Lucentum*, 28, p. 89-110.
- SCHIFFER, M. B. (1987), *Formation processes of the archaeological record*, Universidad de Nuevo México.
- TENDERO PORRAS, M. (2005), «La cerámica del período ibérico antiguo en La Alcúdia (Elche, Alicante)», en ABAD, L. - SALA F. - GRAU, I. (eds.), *La Contestania Ibérica, treinta años después*, Publicacions de la Universitat d'Alacant, p. 305-316.
- (e.p.), «Pedro Ibarra y la arqueología ilicitana», en *La aportación de los hermanos Ibarra a la cultura ilicitana*, Cátedra Arzobispo Loaces, Elx.
- TENDERO PORRAS, M. - LARA VIVES, G. (2004), «Urbanismo», en ABAD CASAL, L. - HERNÁNDEZ PÉREZ, M. S. (eds.), *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici, Catálogo de la exposición Iberia, Hispania, Spania*, CAM, Alacant, p. 125-132.

- TENDERO, M. *et al.* (2012), «Informe preliminar del Proyecto Casas Ibéricas. Sector 4C» (inèdit), Conselleria de Cultura.
- TENDERO PORRAS, M. - RAMOS MOLINA, A. (2012), «La Alcudia. Casas Ibéricas. Sector 4C (Elche)» en GUARDIOLA, A. - TENDERO, F. (eds.), *Intervenciones arqueológicas en la provincia de Alicante*, 2011, http://www.marqalicante.com/contenido/int_arqueologicas/doc_185.pdf
- TENDERO PORRAS, M. - RONDA FEMENIA, A. M. (2014a), «Ilici en las guerras civiles romanas», en SALA, F. - MORATALLA, J. (eds.), *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*, Universitat d'Alacant - MARQ, Alacant, p. 217-227.
- TENDERO PORRAS, M. - RONDA FEMENIA, A. M. (2014b), «Nuevos datos sobre la Colonia Iulia Ilici Augusta (ss. II al IV d.n.e.)», en RAMALLO, S. - QUEVEDO, A. (eds.), *Las ciudades de la Tarraconense oriental entre los s. II-IV d.C.: evolución urbanística y contextos materiales*, Universidad de Murcia, Murcia, p. 275-320.
- TENDERO PORRAS, M. *et al.* (2014c), «Ilici», en OLCINA, M. (ed.), *Ciudades Romanas Valencianas*, MARQ, Alacant, p. 223-244.
- TORTOSA, T. (2004), «Tipología e iconografía de la cerámica ibérica figurada en el enclave de la Alcudia», *El yacimiento de La Alcudia (Elche, Alicante): Pasado y presente de un enclave ibérico*, CSIC, Madrid, p. 71-222.
- (2006), *Los estilos y grupos pictóricos de la cerámica ibérica figurada de la Contestania*, *Anejos de Archivo Español de Arqueología XXXVIII*, CSIC, Mérida.